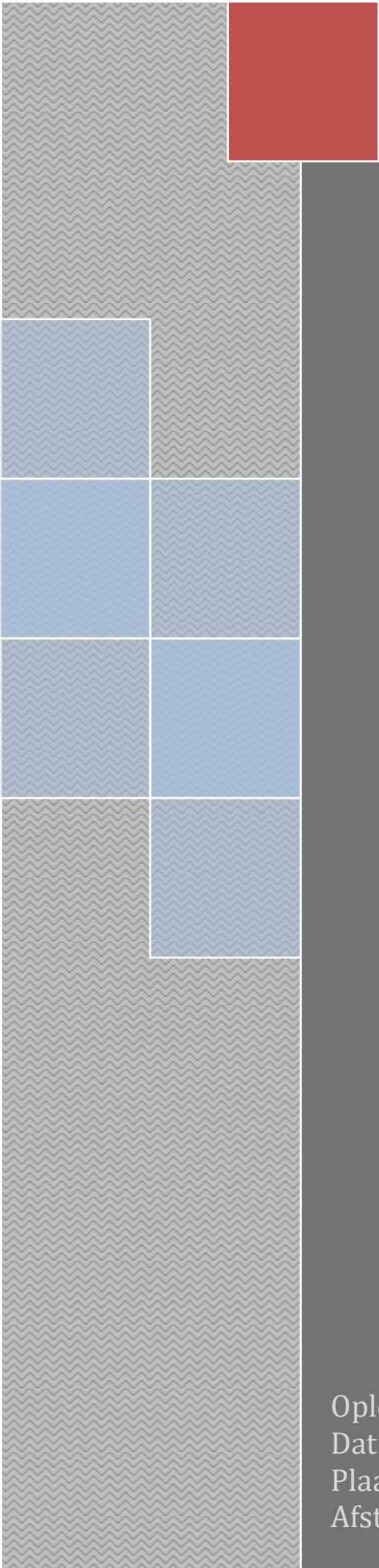

(on)bezorgd over de oude dag?

Rosalie van der Blonk

Opleiding: 4BF - Financiële Dienstverlening Agrarisch
Datum: 9 januari 2017
Plaats: Zwaagdijk
Afstudeerdocent: T. Geersing

(on)bezorgd over de oude dag?

*Onderzoek naar het vergroten van het pensioenbewustzijn
en het treffen van maatregelen voor een gezonde financiële
situatie op de oude dag*

Rosalie van der Blonk, 4BF
Financiële Dienstverlening Agrarisch
Zwaagdijk, 9 januari 2017
Afstudeerdocent: Dhr. T. Geersing

DISCLAIMER

Dit rapport is gemaakt door een student van Aeres Hogeschool als onderdeel van haar opleiding. Het is géén officiële publicatie van Aeres Hogeschool. Dit rapport geeft niet de visie of mening van Aeres Hogeschool weer. Aeres Hogeschool aanvaardt geen enkele aansprakelijkheid voor enige schade voortvloeiend uit het gebruik van de inhoud van dit rapport.

Voorwoord

Door de afronding van deze scriptie hoop ik dat ik de studie 'Financiële Dienstverlening Agrarisch' tot een goed einde heb gebracht. De kennis die ik in deze opleiding heb verzameld, behoorde tot het stevige fundament om dit onderzoek uit te kunnen voeren. Ik hoop dat ik door deze scriptie een bijdrage heb kunnen leveren aan de actuele en relevante thema's pensioenbewustzijn en pensioenactie.

Politici, beleidsmakers, toezichthouders, deskundigen en organisaties uit de financiële sector behoren tot de vraagsteller van dit onderzoek. Tevens hoop ik dat dit onderzoek van waarde is voor de doelgroep, namelijk de consument, of specifieker gezegd de werknemers en ondernemers voor de inkomstenbelasting, die veel belang hebben bij een toereikend pensioeninkomen.

Naast het fundament, de opleiding aan de Aeres Hogeschool, hebben ook verschillende personen meegewerkt aan de bouw van dit onderzoek. Zij fungeerden als steiger om dit bouwwerk. Allereerst is dit mijn afstudeerdocent, dhr. T. Geersing. Hij heeft gedurende het gehele proces mij begeleidt, richting gegeven waar nodig was en aanwijzingen gegeven hoe dit onderzoek niet alleen goed, maar het best uitgevoerd kon worden. Daarnaast heeft dhr. C. Breg, vanuit de kennis en ervaring die hij heeft als adviseur financiële planning, meegedacht bij het in kaart brengen van het vraagstuk. Aangemoedigd en gesteund werd ik tijdens de uitvoering van het onderzoek door mijn man Ralph. Ik wil deze personen hartelijk danken voor hun hulp en aanmoediging.

Ik wens u veel leesplezier!

Inhoudsopgave

Voorwoord	- 3 -
Samenvatting.....	- 6 -
Summary	- 7 -
Hoofdstuk 1 Inleiding.....	- 8 -
1.1 Brede kader.....	- 8 -
1.1.1 Oorsprong vraagstuk.....	- 8 -
1.1.2 Eigenaar vraagstuk.....	- 8 -
1.1.3 Doelgroep vraagstuk	- 8 -
1.1.4 Relevantie.....	- 9 -
1.2 Knowledge gap	- 15 -
1.3 Hoofdvraag en deelvragen	- 15 -
1.4 Doelstelling.....	- 17 -
Hoofdstuk 2 Aanpak.....	- 18 -
Hoofdstuk 3 Resultaten.....	- 19 -
Deelvraag 1 Invloeden op het huidige pensioenstelsel	- 19 -
1.1 Economische factoren	- 19 -
1.2 Demografische factoren.....	- 19 -
1.3 Politieke risico's.....	- 20 -
1.4 Maatschappelijke trends	- 21 -
Deelvraag 2 Pensioenbewustzijn	- 22 -
2.1 Pensioenbewustzijn.....	- 22 -
2.1.4 Kennis pensioeninkomen	- 23 -
2.2 Onderscheiden pensioenkennis	- 23 -
2.3 Gedragspsychologie.....	- 24 -
Deelvraag 3 Pensioenactie	- 28 -
3.1 Toereikend pensioeninkomen.....	- 28 -
3.2 Intentie en gedrag.....	- 28 -
3.3 Geen maatregelen treffen	- 29 -
3.4 Wel maatregelen treffen.....	- 30 -
Deelvraag 4 Rol financieel adviseur.....	- 32 -
4.1 Financieel adviseur.....	- 32 -
4.2 Financieel planner en financiële planning	- 32 -
4.3 Behoefte aan pensioenadvies.....	- 33 -

4.4 Taken financieel adviseur.....	- 33 -
4.5 Vergroten pensioenbewustzijn	- 33 -
4.6 Hindernissen.....	- 35 -
4.7 Stappenplan	- 36 -
4.8 Rol van de adviseur	- 38 -
Hoofdstuk 4 Discussie.....	- 39 -
Hoofdstuk 5 Conclusies en aanbevelingen	- 40 -
Bibliografie.....	- 42 -
Bijlage 1: Weg naar scriptie.....	- 46 -
Bijlage 2: Enquête financiële situatie oude dag	- 51 -

Samenvatting

Met het oog op de ontwikkelingen die van invloed zijn op het huidige pensioenstelsel, is in dit onderzoek in kaart gebracht hoe pensioenbewustzijn en pensioenactie kunnen worden vergroot. Met behulp van kwalitatief onderzoek is inzichtelijk gemaakt wat de noodzakelijkheid is van pensioenbewustzijn, welke factoren ervoor zorgen dat dit pensioenbewustzijn onder de Nederlandse consument laag is en welke belemmeringen ervaren worden om maatregelen te treffen voor voldoende pensioeninkomen. Daarnaast is in kaart gebracht wel rol een financieel adviseur in kan nemen om het pensioenbewustzijn en de pensioenactie van consumenten te vergroten.

Naast de economische crisis, de vergrijzing en de toename van de levensverwachting zorgen wijzigingen in het pensioenstelsel en maatschappelijke trends, zoals een individuelere levensloop, veranderende arbeidsmarkt en stijgende zorgkosten, voor onzekerheid wat betreft pensioeninkomsten en -uitgaven. Meer verantwoordelijkheid voor de financiële situatie na pensionering komt bij de consument te liggen. Het pensioenbewustzijn is echter erg klein onder de beroepsbevolking. 74% van de bevolking maakt zich weinig zorgen over het pensioen. Men is vaak niet de hoogte van het pensioeninkomen, of dit voldoende is, wat mogelijkheden zijn om meer pensioen op te bouwen en wat de impact is van life-events, wetswijzigingen of veranderingen in pensioenregelingen.

Veelal zorgen verkeerde denkstappen ertoe dat mensen zich niet verdiepen in hun pensioensituatie. De drie meest voorkomende zijn: 'retirement anxiety', mensen kennen een negatieve gevoelswaarde toe aan oud worden, 'present bias' zaken in het heden zijn belangrijker dan zaken in de toekomst en 'social comparison', als de omgeving zich niet bezig houdt met pensioenzaken, hecht de betreffende persoon daar ook geen waarde aan. Opvallend is dat mensen zich wel medeverantwoordelijk voelen voor hun pensioeninkomen en ook weten wat hun wensen zijn voor hun pensioneringsfase.

Weinig consumenten, waaronder ook ondernemers die veelal geen werknemerspensioen opbouwen, treffen maatregelen om verzekerd te zijn van een goed pensioeninkomen. Slechts 35% van de mensen legt geld opzij om te sparen voor een aanvulling op het pensioen. Consumenten ervaren pensioenzaken als complex, zij weten niet welke stappen zij moeten zetten, overschatten zichzelf, hebben een gebrek aan wilskracht of stellen het treffen van maatregelen uit, omdat de omgeving ook geen maatregelen treft.

Een financieel adviseur kan zijn klanten helpen om hun oude dag goed te regelen door met hen een overzicht te maken van hun persoonlijke wensen en hun financiële situatie, door inzicht te geven of de pensioeninkomsten voldoende zijn en een actieplan op te stellen als een tekort in het pensioeninkomen wordt voorzien.

Summary

In view of the trends affecting the current pension system, this study demonstrates how pension awareness and pension action can be increased. By means of qualitative research it is shown what the importance of pension awareness is, which factors contribute to the low pension awareness among Dutch customers, and which barriers are experienced in taking measures towards securing sufficient retirement income. Moreover, the role of financial advisers in stimulating and increasing the pension awareness and pension action among consumers is clarified.

Factors including economic crisis, population aging, life expectancy increases, pension system changes, and socio-economic trends (e.g. single-person households, changing labor market, and increasing healthcare costs) create uncertainty regarding retirement income and pension spending. Customers face growing responsibility for their financial situation after retirement. 74% of the population does not really worry about their retirement. People are oftentimes unaware of their eligible retirement income, its adequacy, possibilities regarding extra pension savings, and the impact is of life-events, legislative changes, or changes in pension plans.

Incorrect thought processes often prevent people from indulging in their personal pension status. The three most important reasons are: 'retirement anxiety' (becoming older has a negative connotation to people), 'present bias' (present issues are more important than future issues), and 'social comparison' (if people's environment is not concerned with retirement issues, they will neither). Surprisingly, people feel co-responsible for their retirement income, and know their retirement wishes.

Few consumers, including entrepreneurs who mostly don't save for employment pension, take measures to be assured of a convenient retirement income. Only 35% of the population saves money as an addition to their pension. Customers experience retirement issues as complex, do not know which steps to take, overestimate themselves, have a lack of willpower, or postpone taking measures, since the environment does not take measures either.

A financial adviser can help his/her customers to be prepared for their retirement by making an overview of their personal needs and financial status, by determining whether retirement income is sufficient, and by developing a plan of action if a gap in retirement income is expected.

Hoofdstuk 1 Inleiding

Dit hoofdstuk beschrijft het brede kader, de aanleiding en ontwikkelingen en de relevantie van het onderwerp. Ook worden hoofd- en deelvragen van het onderzoek vermeld. In aansluiting daarop wordt de doelstelling beschreven.

1.1 Brede kader

1.1.1 Oorsprong vraagstuk

In Bijlage 1 'Weg naar scriptie' is te lezen hoe het idee is ontstaan voor het gekozen onderwerp en waar het onderzoek zich op richt.

1.1.2 Eigenaar vraagstuk

Uit onderzoek blijkt dat 59% van de Nederlanders verwacht dat hun pensioen, inclusief een AOW-uitkering, zorgt voor een inkomen van 70% van het laatst genoten loon. Deskundigen uit de pensioensector weten dat het niet vanzelfsprekend is dat deze norm van 70% in de toekomst behaald zal worden. Verschillende oorzaken liggen hieraan ten grondslag. Deze groep deskundigen, die voornamelijk bestaat uit politici, beleidsmakers, organisaties uit de financiële sector en toezichthouders, zoals de Autoriteit Financiële Markten (AFM) en De Nederlandsche Bank (DNB) houden zich bezig met het vraagstuk hoe het bewustzijn wat betreft het pensioeninkomen kan worden vergroot en hoe de consument zo nodig geactiveerd kan worden om maatregelen te treffen voor een toereikend pensioeninkomen. Zij doen onderzoek naar het pensioenbewustzijn van consumenten. Bovengenoemde partijen signaleren dat de consument zelf weinig tot geen initiatief neemt om inzicht te verkrijgen in de pensioensituatie en zo nodig maatregelen treft. (AFM, Geef Nederlanders pensioeninzicht, 2010)

Dat de regering het belang van pensioenbewustzijn inziet, is verwoord in de Memorie van Toelichting bij de Pensioenwet 2007:

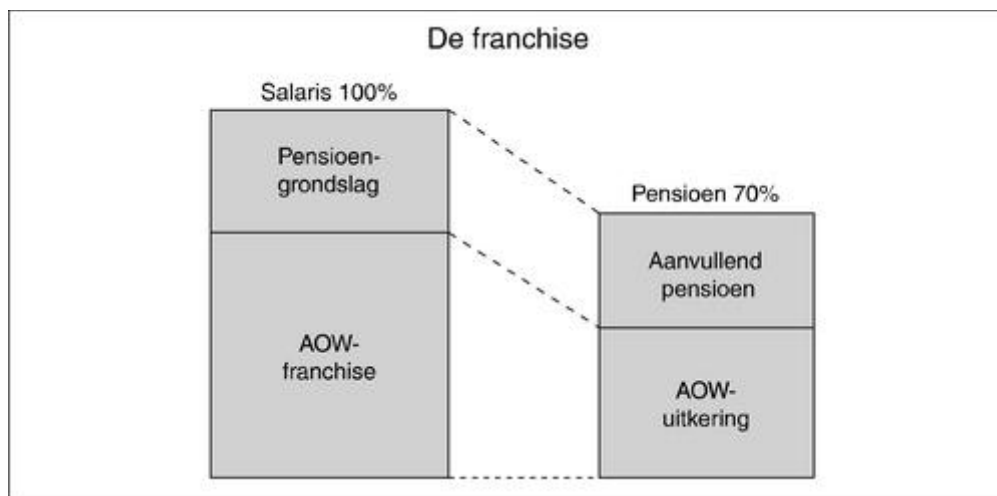
"Aanvullend pensioen is een arbeidsvoorwaarde die pas na verloop van tijd genoten wordt. Hierdoor ontstaat het gevaar dat werknemers zich pas op of vlak voor hun pensioendatum realiseren welke aanspraken zijn opgebouwd. Voor het nemen van eventuele aanvullende maatregelen in het kader van een financiële planning van de werknemer is het dan te laat. Om deze redenen worden de voorlichtingseisen in dit wetsvoorstel aangescherpt ten opzichte van de PSW." (Prast & van Soest, 2014)

1.1.3 Doelgroep vraagstuk

De doelgroep van dit onderzoek zijn werknemers en ondernemers voor de inkomstenbelasting. Uit onderzoek blijkt dat een meerderheid van de bevolking gaat voor financiële zekerheid tijdens de oude dag. Uit dit onderzoek blijkt eveneens dat in alle lagen van de bevolking mensen de zekerheid van een goed pensioen belangrijk vinden. Consumenten hebben wat betreft hun pensioeninkomen hoge verwachtingen. Uit recent uitgevoerd onderzoek door Wijzer in Geldzaken blijkt dat men verwacht 64% van het laatst verdiende inkomen te ontvangen als pensioenuitkering. (Wijzer in Geldzaken, 2016) 25% weet niet hoe hoog het pensioeninkomen zal zijn. Een kleine groep van 12% verwacht minder dan 70% van het laatstverdiende salaris te ontvangen na pensionering. Pensioenen zijn de afgelopen jaren meer en meer versoberd. In 2010 was één derde teleurgesteld in de hoogte van het pensioen. In de toekomst is het aannemelijk dat deze groep in omvang zal toenemen. (AFM, Geef Nederlanders pensioeninzicht, 2010)

Er zijn bepaalde groepen die een extra risico lopen op een tegenvallend of niet toereikend pensioen. Volgens de AFM zijn dat de volgende groepen: zzp'ers, eerste generatie allochtonen en werknemers met een sobere pensioenregeling. Pensioen is een aanvulling op een AOW-uitkering. In een pensioenregeling wordt jaarlijks een 'stukje' pensioen opgebouwd. Bij de bepaling van dit 'stukje' pensioen, wordt rekening gehouden met een AOW-uitkering. Over dit deel van het salaris, de AOW-franchise genoemd, mag geen pensioen worden opgebouwd. Over

de pensioengrondslag, het pensioengevend salaris minus de AOW-franchise, wordt jaarlijks een bepaald percentage opgebouwd. In onderstaand figuur is dit weergegeven. Er is sprake van een sobere pensioenregeling als er sprake is van een laag opbouwpercentage of een hoge AOW-franchise. (Harten, 2015)

Figuur 1: Pensioenopbouw en AOW-franchise (Harten, 2015)

Naast eerder genoemde risicogroepen lopen ook risico: zij die (een periode) niet deelnamen aan een pensioenregeling, zij waarvan het pensioen is verlaagd of niet geïndexeerd, zij waarvan het pensioen (vaker) werd afgekocht, zij die gescheiden zijn en het pensioen verevend werd, werknemers met een beschikbare premieregeling waarbij de uitkomst/rendement onzeker is en zij waarvan het pensioengevend salaris hoger is dan de grens van € 100.000 waarboven de omkeerregel niet meer geldt. (AFM, Neem drempels weg opdat Nederlanders in actie komen voor hun pensioen, 2015) De omkeerregel houdt in dat de premieafdracht voor toekomstig pensioen onbelast is en dat over de pensioenuitkering belasting moet worden betaald. (Bollen-Van den Boorn, Boumans, van Ginkel, & Janssen, 2014)

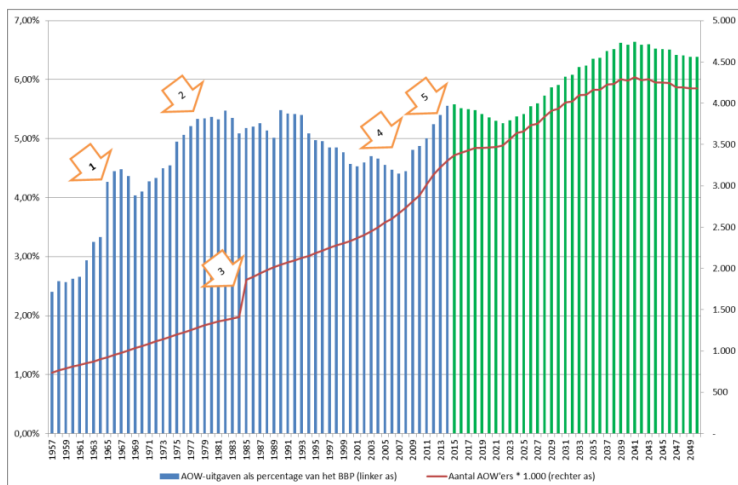
Hoe nu verder om de droom van Nederland waar te maken in veranderde omstandigheden die het huidige pensioenstelsel op haar grondvesten laten schudden?

1.1.4 Relevantie

Verschillende ontwikkelingen beïnvloeden het huidige pensioenstelsel en hebben tot gevolg dat de hoogte van het inkomen vanaf de pensioengerechtigde leeftijd steeds minder zeker is. Het huidige pensioenstelsel in Nederland bestaat uit drie pijlers. (Rijksoverheid, Opbouw pensioenstelsel, z.d.) De ontwikkelingen die van invloed zijn op deze pijlers worden achtereenvolgens beschreven.

De eerste pijler

De eerste pijler, waarin AOW wordt opgebouwd, staat onder druk. Het totaal van de AOW-uitkeringen stijgt als gevolg van vergrijzing. Sinds 2011 krijgt de babyboomgeneratie een AOW-uitkering. Vanaf die tijd is het aantal AOW'ers flink toegenomen. Mede namens de economische crisis, die zijn oorsprong vindt in 2008, stijgen de AOW-lasten als percentage van het BBP. Zowel het aantal AOW'ers, op de rechteras, als de AOW-uitgaven als percentage van het BBP, op de linker-as, zijn in onderstaande tabel weergegeven. De groene staafjes zijn schattingen van de toekomstige AOW-uitgaven. (SVB, De ontwikkeling van de AOW-uitgaven van 1957 t/m 2050, 2015)

Figuur 2: De ontwikkeling van de AOW-uitgaven van 1957 t/m 2015

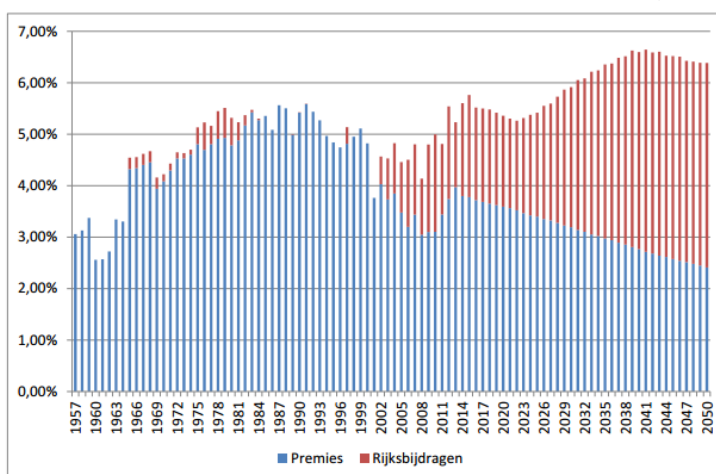
(SVB, De ontwikkeling van de AOW-uitgaven van 1957 t/m 2050 , 2015)

In de grafiek zijn met cijfers een aantal periodes aangegeven die opvallende veranderingen in de AOW-uitgaven aanduiden.

Nr. 1: de AOW-uitgaven stegen als gevolg van een verhoging van de uitkeringen en werden daarmee gelijk gesteld aan het sociaal minimum. Nr. 2: er werden maatregelen getroffen die ervoor zorgden dat de AOW-lasten werden afgevlakt, zoals de invoering van de inkomensafhankelijke toeslag. Ook groeide de AOW-uitkering een aantal jaar niet mee met het sociaal minimum. Nr. 3: vrouwen kregen in 1985 een zelfstandig recht op een uitkering, daardoor steeg het aantal gerechtigden. Nr. 4: het aantal AOW'ers steeg langzaam. Als gevolg van een hoge economische groei daalden de AOW-uitgaven als percentage van het BBP tot 4,4% in 2007. Nr. 5: zoals eerder genoemd krijgt vanaf 2011 de babyboomgeneratie AOW, met als gevolg een stijging van de AOW-lasten als percentage van het BBP.

Toename rijksbijdragen in totaal AOW-uitgaven

De AOW-uitkeringen worden voor een deel betaald door de werkende beroepsbevolking middels het omslagstelsel. De premie-inkomsten zijn op dit moment, maar ook in de toekomst niet toereikend om de uitkeringen te kunnen bekostigen. Bijdragen van het rijk zijn sinds 2002 noodzakelijk om de uitkeringen te betalen. In de toekomst zijn deze rijksbijdragen in toenemende mate nodig, zoals in onderstaande tabel is af te lezen. (SVB, De ontwikkeling van de AOW-uitgaven van 1957 t/m 2050 , 2015) De houdbaarheid van het AOW-uitkeringen staat hiermee in toenemende mate onder druk. Het omslagstelsel is gebaseerd op de waarde van solidariteit. Maar wie zegt dat de beroepsbevolking in de toekomst bereidt zal zijn om te werken voor een deel van het inkomen van de steeds groter wordende groep AOW'ers? (Hoff, 2015)

Figuur 3: Bekostigen van AOW-uitgaven door premies en rijksbijdragen 1957 t/m 2050

(SVB, De ontwikkeling van de AOW-uitgaven van 1957 t/m 2050, 2015)

Getroffen maatregelen eerste pijler

Om te zorgen dat de overheidsuitgaven beheersbaar blijven, is vanaf 1 januari 2013 de leeftijd waarop mensen een AOW-uitkering krijgen verhoogd tot 67 jaar en 3 maanden in 2022. Daarna is de ontwikkeling van de levensverwachting leidend voor de hoogte van de AOW-leeftijd. Ondanks de doorgevoerde leeftijdsverhoging, zullen het aantal AOW'ers, en hiermee de AOW-lasten, blijven toenemen. (SVB, AOW-pensioen, 2016)

De tweede pijler

De tweede pijler wordt gefinancierd vanuit het principe van het kapitaaldeckingsstelsel. Werknemers bouwen bij een werkgever pensioen op door de afdracht van premies. Daarnaast is het mogelijk, ook voor zzp'ers om zich vrijwillig aan te sluiten bij een pensioenfonds. De meeste pensioenen worden beheerd door pensioenfondsen of levensverzekeraars (CBS, Totale pensioenaanspraken van Nederland in Beeld, 2015). Naast de premie-inleg is de beleggingsopbrengst het belangrijkste onderdeel van het vermogen van pensioenfondsen. De toegenomen levensverwachting, die ervoor zorgt dat de AOW-lasten stijgen, is ook een oorzaak die de tweede pijler onder druk zet. Pensioenkosten stijgen als gevolg van de stijgende levensverwachting. Hoe langer men leeft, hoe langer er pensioen zal moeten worden uitgekeerd. (Bovenberg, 2014) Daarnaast zorgt de lage rente voor een lager rendement. (DNB, Lage rente uitdaging voor gehele financiële sector; integriteit blijft zorgpunt, 2016)

Onzekere uitkering

Pensioenfondsen hebben als gevolg van de lage rente verschillende maatregelen getroffen. Zo zijn de uitkeringen niet geïndexeerd. Veel pensioenpremies zijn omhooggegaan om de pensioenaanspraken uit te kunnen keren (CBS, Totale pensioenaanspraken van Nederland in Beeld, 2015). Hoe zal dit in de toekomst gaan? Voor veel pensioenfondsen is de enige mogelijkheid om over te gaan op lagere pensioenuitkeringen. Voor zo'n 90% van de beroepsbevolking, die pensioenaanspraken opbouwen via de werkgever, is de toekomst onzeker wat betreft de hoogte van de pensioenuitkeringen. (Reichert, 2012) Dit blijkt eveneens uit de actualiteit. Uit een analyse van DNB blijkt dat volgend jaar, in 2017, mogelijk dertig fondsen hun pensioenen moeten korten. (Groot, 2016) Oorzaak hiervan is dat de tweede pijler in toenemende mate afhankelijk is geworden van de financiële markt. De wereldwijde financiële crisis en de Eurocrisis hebben gezorgd voor een verslechterde financiële positie van pensioenfondsen. Daarnaast zullen de verplichtingen van pensioenfondsen stijgen, omdat zij in toenemende mate eigen vermogen aan moeten houden om aan uitkeringsverplichtingen in de toekomst te kunnen voldoen. (AFM, Neem drempels weg opdat Nederlanders in actie komen voor hun pensioen, 2015)

Getroffen maatregelen tweede pijler

Om de tweede pijler staande te kunnen houden, zijn verschillende maatregelen getroffen. De pensioenrichtleeftijd wordt verhoogd. Op 1 januari 2018 wordt deze verhoogd van 67 naar 68 jaar. Deze wordt daarna met de ontwikkeling van de levensverwachting verhoogd. De verhoging geldt voor de opbouw van pensioenrechten vanaf 2014. Al opgebouwde rechten tot 2014 vallen niet binnen deze regeling. Ook zijn de opbouwpercentages voor de pensioenen in de tweede pijler lager geworden, het Witteveenkader is aangepast. Voor eindloonregelingen is dit percentage van 2% naar 1,657% gegaan. Voor middelloonregelingen van 2,25% naar 1,875%. Gevolg hiervan is dat er meer dienstjaren nodig zijn om hetzelfde pensioen op te kunnen bouwen. (DNB, Beperking Witteveenkader kan economie oppepper geven, 2013)

Veranderende arbeidsmarkt

Deelname aan een pensioenregeling is niet vanzelfsprekend. De arbeidsmarkt is veranderd in de afgelopen 50 jaar. Een kwart van de werknemers heeft een flexibele arbeidsrelatie. Zij bouwen vaak kleine pensioenen op bij verschillende pensioenfondsen, doordat zij vaak van baan wisselen. Deze groep bouwt mogelijk onvoldoende aanvullend pensioen op. (Rijksoverheid, Perspectiefnota Toekomst pensioenstelsel, 2016) Naar schatting bouwt 8 procent van de

werknemers geen pensioen op in een werknemerspensioenregeling (CBS, 2012). Ook het aantal zelfstandigen is in de afgelopen jaren flink toegenomen. Eind 2014 bestond deze groep uit 1,1 miljoen. Zo'n 50% van deze groep heeft geen aanvullende oudedagsvoorziening geregeld in de tweede of derde pijler. (CBS, Witte vlekken op pensioengebied, 2016) Voor deze zelfstandigen geldt dat zij het regelen van hun pensioenopbouw voor zich uit schuiven. (Rijksoverheid, Perspectiefnota Toekomst pensioenstelsel, 2016) Het aantal vrouwen wat meewerkt in het arbeidsproces is de laatste jaren toegenomen. (Nibud, 2016)

Derde pijler

De derde pijler, ook wel privé pensioen genoemd, bestaat uit maatregelen die werknemers en zelfstandigen zelf kunnen treffen om extra financiële middelen op te bouwen. Voor ondernemers, die veelal geen aanvullend pensioen opbouwen in de tweede pijler, zijn inkomsten uit de derde pijler naast een AOW-uitkering van belang om voldoende pensioeninkomen te hebben. Deze pijler functioneert zoals het kapitaaldeckingsstelsel. In dit stelsel worden ingelegde premies belegd. Het kapitaal en vermogensopbrengsten zorgen voor de pensioenbetalingen. (Hamer, 2015) Mogelijkheden zijn zoals: sparen met een spaarrekening of spaardeposito, beleggen, vermogen opbouwen in eigen huis, banksparen, afsluiten van een lijfrenteverzekering. In verhouding met de eerste en tweede pijler wordt er nog weinig pensioenvermogen opgebouwd in deze pijler. (CBS, Totale pensioenaanspraken van Nederland in Beeld, 2015) Naast het afsluiten van maatregelen op eigen initiatief zijn er verschillende mogelijkheden om de inkomsten en uitgaven aan te passen na pensionering. Hierbij valt te denken aan langer doorwerken, verhuizen om woonlasten te verlagen, een beroep doen op mantelzorg.

Risico's

In de derde pijler zijn verschillende mogelijkheden om op eigen initiatief aanvullende inkomsten op te bouwen, al dan wel of niet fiscaal gestimuleerd. De betaalde premies kunnen aftrekbaar zijn als mensen een pensioentekort kennen. Deze pijler is, eveneens als de eerste twee, sterk afhankelijk van het fiscale beleid van de overheid. De laatste jaren zijn er veel veranderingen in dit beleid. Zo brachten de pre-Brede Herwaardering (tot 1992), Brede Herwaardering (1992-2001), Wet Inkomstenbelasting 2001 (vanaf 2001) en de Wet VPL veranderingen ten aanzien van derde-pijler-producten. Actuele veranderingen zijn de aanpassing van de uiterste ingangsdatum van de oudedagslijfrente, de aanpassing van het Witteveenkader en de verandering van de jaarruimteformule voor lijfrentepremieaftrek. Daarnaast heeft de lage rente invloed op het te behalen rendement bij bepaalde producten. Een risico van derde-pijler producten is dat er veelal meer risico bij de consument ligt, die in veel gevallen onvoldoende kennis heeft om de juiste beslissingen te maken. (Hamer, 2015)

Overige ontwikkelingen

Naast de demografische en financiële ontwikkelingen die hun invloed uitoefenen op de drie pijlers, kan gesteld worden dat er meer ontwikkelingen gaande zijn in de maatschappij die betrekking hebben op de financiële situatie van de oude dag.

Individueel levensloop

De levensloop van mensen wordt steeds individueler. Naast het verschil in salaris zijn er veel meer verschillen in de levens van mensen. Hierbij valt te denken aan de samenstelling van het huishouden, het wonen in een huur- of koopwoning, het bezit van andere vormen van vermogen, de levensstandaard en gezondheid of ziekte. Deze en meer factoren beïnvloeden de wensen en behoefte van de bevolking, maar ook de mogelijkheden wat betreft het besteden en sparen, verzekeren en de bereidheid en mogelijkheden om zelf risico's te dragen. De individuele behoeften worden ook bepaald door de toenemende mate van digitalisering en stijgende opleidingsgraad. (VSAE, 2016)

Versobering verzorgingsstaat

In de afgelopen jaren is in toenemende mate te zien dat de verzorgingsstaat wordt uitgekleed. De overheid trekt zich meer en meer terug en de burger krijgt op die manier meer verantwoordelijkheid. Zo is de inkomenszekerheid van burgers afgenomen en is werkvoorziening door veranderingen op de arbeidsmarkt onzekerder. (Berentsen, 2016) Meer verantwoordelijkheid ligt en komt bij burgers te liggen door wijzingen in overheidsbeleid, mede als gevolg van economische tegenwind. Verschillende aanpassingen van pensioenopbouw in de tweede pijler zijn hier een voorbeeld van. (Wijzer in geldzaken, 2015)

Stijging zorgkosten

Zorgkosten voor individuen nemen toe, mede als gevolg van de terugtrekkende overheid. (CPB, 2016) Deze kosten zorgen voor een lager vrij besteedbaar inkomen. Met name als mensen ouder worden, stijgen deze kosten door de toenemende mate van zorg die nodig is. (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, 2014) De zorgkosten kunnen in 2040 tot 31% van het BBP uitmaken. Dat was in 2000 nog 9%. Dit zijn de uitkomsten van een onderzoek van het CPB. (AFM, Neem drempels weg opdat Nederlanders in actie komen voor hun pensioen, 2015)

Uitslag enquête

Onder de kennis- en vriendenkring van de onderzoeker is een korte enquête gehouden waarin verschillende vragen zijn gesteld betreffende de pensioenvoorziening. Deze enquête is uitgevoerd om in kaart te brengen in welke mate de ondervraagden zich bezig houden met de financiële situatie vanaf de pensioenleeftijd. De uitslag van de korte enquête gaf richting aan het onderzoek. De onderzoeker wilde een indruk krijgen of mensen zich bezig houden met hun pensioen, of zij verwachten dat hun pensioeninkomen toereikend is, of zij extra maatregelen treffen en of zij belang hebben bij een adviseur die met hen meedenkt over de financiële situatie op hun oude dag. Aan de hand van de uitslag is verder literatuuronderzoek gedaan en zijn vragen geformuleerd om de oorzaken van het geconstateerde gedrag te onderzoeken.

Deze enquête is te vinden in bijlage 2 'Enquête financiële situatie oude dag'. De belangrijkste conclusies uit dit onderzoek zijn als volgt: Van de ondervraagden heeft 58% vertrouwen in het Nederlandse pensioenstelsel. 42% verwacht dat zij met een AOW- en pensioenuitkering voldoende financiële middelen zal hebben. Het tekort aan inkomsten wat deze groep verwacht te hebben, wil een groep van 43% aanvullen. Geen van de ondervraagden zegt iemand te hebben die meedenkt of adviseert over de financiële situatie op de oude dag. De behoefte hieraan is onder deze groep ook zeer klein.

Een klein percentage van 8% zegt tijd vrij te maken om zich te verdiepen in de toekomstige pensioensituatie. De groep die zegt op eigen initiatief bezig te zijn met de pensioensituatie is ontzettend klein. 50% leest de informatie die zij krijgt van pensioenuitvoerders, indien op dit moment of in het verleden aangesloten bij een pensioenfonds via de werkgever.

In de enquête waren een aantal stellingen opgenomen. De voorkeur van 92% van de ondervraagden gaat uit naar een lager pensioen in de toekomst en nu minder premie betalen dan naar een hoger pensioen en nu meer premie betalen. Bij de keuze voor een lager pensioen of langer door moeten werken dan de pensioengerechtigde leeftijd, kiest 83% voor de eerste optie en 17% voor de tweede optie. De helft van de ondervraagden is bereid om te verhuizen tijdens de pensioengerechtigde leeftijd om de woonlasten te verlagen en hierdoor meer financiële middelen over te houden.

Conclusie

De ontwikkelingen in de maatschappij hebben de laatste jaren niet stil gestaan. Met name demografische en economische ontwikkelingen hebben grote invloed op het huidige pensioenstelsel, het 3-pijler systeem waarin AOW, pensioen en individuele voorzieningen kunnen worden opgebouwd. De opzet van het pensioenstelsel is als jarenlang hetzelfde.

Aan de hand van de ontwikkelingen, zoals in het voorgaande hoofdstuk beschreven, kan met zekerheid gesteld worden dat zowel de hoogte als de ingangsdatum van het pensioen niet zeker zijn. De verantwoordelijkheid zal meer en meer bij het individu komen te liggen. Het is van groot belang dat het pensioenbewustzijn wordt vergroot. Deze gedachte wordt uit verschillende hoeken van de financiële en pensioensector gedeeld. Zo constateert de AFM gezien de huidige ontwikkelingen dat de verantwoordelijkheid van de consument steeds groter wordt en zij roept de financiële sector op om consumenten bij deze verantwoordelijkheid te ondersteunen. (AFM, Geef Nederlanders pensioeninzicht, 2010) De Pensioenmonitor, die sinds 2009 wordt uitgevoerd door Wijzer in Geldzaken geeft inzicht in de kennis, houding en gedrag van consumenten ten aanzien van pensioenzaken. De AFM neemt de uitslagen van deze onderzoeken ter hand en verricht verder onderzoek. Conclusie van deze onderzoeken is dat er meer verantwoordelijkheid bij consumenten ligt wat betreft pensioenzaken en dat het van groot belang is dat consumenten zich verdiepen in de financiële realiteit om zo nodig maatregelen te treffen en op die manier niet geconfronteerd te worden met een ontoereikend pensioeninkomen. (AFM, Neem drempels weg opdat Nederlanders in actie komen voor hun pensioen, 2015) Uit onderzoek in de literatuur blijkt dat veel wetenschappers en organisaties de toegenomen verantwoordelijkheid van de consument en de noodzaak van het vergroten van het pensioenbewustzijn onderstrepen.

Zo constateren (Krijnen, Breugelmans, & Zeelenberg, 2014) het volgende:

“Toch zal uitstel van de pensioenvoorbereiding in de toekomst, als gevolg van maatschappelijke en beleidsmatige ontwikkelingen, ook in Nederland tot problemen kunnen leiden. Het aanbieden van financiële prikkels, zoals belastingvoordelen en werknemersbijdragen, lijkt maar weinig te verbeteren aan de neiging tot uitstel.”

Ook een rapport van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2012) verwoordt na het benoemen van de huidige risico's:

“De deelnemer blijft echter te allen tijde zelf verantwoordelijk voor (inzicht in) zijn eigen pensioeninkomen en het ondernemen van actie indien noodzakelijk. De deelnemer moet zich bewust worden van het feit dat een goed pensioen niet vanzelfsprekend is en dat hij nadrukkelijk zelf mede verantwoordelijk is voor een goed pensioen.”

(Prast & van Soest, 2014) betogen in hun studie:

“Meer aandacht is nodig voor de aard van de producten die worden aangeboden en de inrichting en presentatie van de pensioenkeuzes waarvoor mensen meer en meer zelf verantwoordelijk worden. En als het gaat om pensioenbewustzijn, is het van belang onder ogen te zien dat weten en beseffen niet hetzelfde zijn, zeker in het pensioendomein.”

Gezien de ontwikkelingen constateert (Goudswaard K. , Op hoeveel pensioen kunnen we straks nog rekenen?, 2011):

“Voor AOW en aanvullend pensioen samen wordt vaak gesproken over een norm van 70% van het laatste loon (of zelfs 80% van het gemiddelde loon). Die hoge norm wordt nu echter al door velen niet gehaald, de verwachtingen zijn op dat punt niet realistisch. In de toekomst zal deze norm nog wat minder vaak worden gehaald, (...) Als mensen beter duidelijk wordt gemaakt welk pensioen ze kunnen verwachten, maar ook welke onzekerheid daarin zit, kunnen ze daarmee desgewenst beter rekening houden, bijvoorbeeld door wat meer te sparen of langer door te werken.”

1.2 Knowledge gap

Uit literatuuronderzoek blijkt dat er veel zaken bekend zijn wat betreft het vraagstuk. Zo zijn de ontwikkelingen die invloed hebben op het huidige pensioenstelsel in kaart gebracht. Daarnaast zijn er verschillende onderzoeken geweest die hebben onderzocht wat de oorzaken zijn dat consumenten zich niet verdiepen in hun pensioensituatie en zo nodig actie ondernemen om een eventueel tekort aan te vullen. In veel onderzoeken worden aanbevelingen gedaan hoe het pensioenbewustzijn vergroot kan worden. Hier worden de overheid, pensioensector, financiële sector, werkgevers en consumentenorganisaties opgeroepen om consumenten te activeren dat zij zich bezig houden met de financiële situatie op hun oude dag. Er is weinig bekend welke rol de financieel adviseur kan innemen om bij zijn of haar klanten het pensioenbewustzijn te vergroten en ervoor te zorgen dat mensen in actie komen.

1.3 Hoofdvraag en deelvragen

Hoofdvraag

De onderzoeksvraag luidt als volgt:

Hoe kan het pensioenbewustzijn en het treffen van maatregelen voor een toereikend pensioen worden gestimuleerd?

Deelvragen

De volgende deelvragen moeten leiden tot de beantwoording van de hoofdvraag:

1. Wat is de invloed van economische, demografische en politieke risico's en maatschappelijke trends op de drie pijlers van het huidige Nederlandse pensioenstelsel en wat zijn hiervan de gevolgen voor de pensioeninkomens van consumenten?
2. Hoe groot is het pensioenbewustzijn van consumenten en welke factoren bepalen of mensen zich bewust of onbewust zijn van hun financiële toekomst?
3. In hoeverre treffen consumenten maatregelen als een tekort in het pensioeninkomen wordt voorzien en welke factoren bepalen dat consumenten maatregelen treffen of dit achterwege laten?
4. Wat is de rol en taak van een financieel adviseur om het pensioenbewustzijn en de pensioenactie te activeren of vergroten en welke mogelijkheden zijn er om dit te kunnen doen?

Algemeen kader

Onderstaand laat beknopt zien wat bij de deelvragen onderzocht wordt en wat niet. Voor het gehele werkstuk geldt dat gekeken wordt naar werknemers en ondernemers voor de Inkomstenbelasting 2001. Buitenlandse pensioenstelsels worden buiten beschouwing gelaten. Er wordt enkel gekeken naar het huidige Nederlandse pensioenstelsel en de Nederlandse werknemer/consument. Er wordt in dit onderzoek niet gekeken naar de maatregelen die mensen kunnen nemen. Er wordt onderzocht of mensen in actie komen als dit noodzakelijk is. Daarnaast wordt er ook onderzocht waarom mensen niet in actie komen om zich te verdiepen in hun pensioeninkomen en uitgaven tijdens pensionering en waarom zij geen actie ondernemen als het verwachte pensioeninkomen niet voldoende is. Wat zijn belemmeringen? Het toereikend en wenselijk inkomen wordt meegenomen in het onderzoek. Dit is mede voor het advies van de financieel adviseur van belang.

Deelvraag 1

Wat wordt onderzocht en wat niet?

In deze deelvraag wordt de invloed van de volgende factoren en/of risico's onderzocht:

Macro-economische factoren

Demografische factoren

Politieke risico's

Maatschappelijke trends:

- Individueel levensloop
- Veranderende arbeidsmarkt
- Stijging zorgkosten

Overige factoren worden buiten beschouwing gelaten. Zo wordt niet onderzocht wat de invloed is van internationale factoren en de ontwikkeling van kosten, naast de stijging van de zorgkosten.

Deelvraag 2

Wat wordt onderzocht en wat niet?

In deze deelvraag wordt onderzocht hoe groot het pensioenbewustzijn is aan de hand van verschillende al uitgevoerde onderzoeken. Ook wordt onderzocht wat de oorzaak is van de mate waarin men pensioenbewust is en zich bewust is van een eventueel tekort en welke ontwikkelingen invloed kunnen hebben op de hoogte en de zekerheid van het pensioeninkomen. Er wordt gebruik gemaakt van verschillende uitgevoerde onderzoeken, zoals in de literatuurlijst opgenomen.

In deze deelvraag wordt niet onderzocht wat de hoogte zal zijn van de toekomstige pensioeninkomens. Er wordt enkel onderzocht wat het pensioenbewustzijn is en welke factoren hier van invloed op zijn. Deze factoren worden verklaard aan de hand van de in de gedragswetenschap onderzochte biases en heuristieken. De volgende biases en heuristieken worden in kaart gebracht:

1. Affect heuristiek
2. Present bias
3. Sociale vergelijking/ social comparison
4. Complexiteit
5. Confirmation bias
6. Anticipated regret bias
7. Availability heuristic
8. Cognitieve dissonantie
9. Overconfidence

Andere factoren die van invloed kunnen zijn op het pensioenbewustzijn worden buiten beschouwing gelaten.

Deelvraag 3

Wat wordt onderzocht en wat niet?

In deze deelvraag wordt onderzocht of consumenten in actie komen om zo nodig maatregelen te treffen voor een pensioeninkomen wat toereikend is of wat aansluit bij de wensen en verwachtingen van de desbetreffende persoon. Er wordt onderzocht of mensen maatregelen treffen bij een eventueel verwacht tekort. Ook wordt onderzocht wat belemmerende factoren zijn als mensen niet in actie komen, ondanks dat het pensioen wat opgebouwd wordt in de drie pijlers ontoereikend is voor de oude dag. Mensen die de intentie hebben om extra maatregelen te treffen, hebben de biases en heuristieken zoals in deelvraag 2 onderzocht is, overwonnen. Zij lopen echter tegen andere factoren aan die drempels opwerpen om actie te ondernemen. De drempels die in deze deelvraag worden onderzocht zijn:

1. Complexiteit
2. Handelingsperspectief
3. Overschatting
4. Status quo bias
5. Onvoldoende wilskracht
6. Sociale vergelijking

Andere factoren die van invloed zijn of mensen in actie komen worden hier buiten beschouwing gelaten.

Deelvraag 4

Wat wordt onderzocht?

In deze deelvraag wordt onderzocht welke invloed de financieel adviseur kan uitoefenen om het pensioenbewustzijn te vergroten bij consumenten en ze zo nodig tot actie te bewegen. Aan de hand van de factoren die invloed hebben op het pensioenbewustzijn en de pensioenactie wordt de rol van een financieel adviseur in kaart gebracht. Aan de hand van het in kaart brengen van deze situatie kan de uitkomst zijn dat er onvoldoende inkomsten zijn om de uitgaven te kunnen betalen. Dan is het noodzakelijk om maatregelen te treffen voor de pensioenleeftijd is bereikt. Wat kan de adviseur voor de consument betekenen om te zorgen dat zij maatregelen treffen en ook die maatregelen treffen die het doel bereiken van een toereikend pensioeninkomen. De uitkomsten van deelvraag twee en drie zijn van wezenlijk belang om te weten hoe mensen bezig zijn met hun pensioeninkomen en welke factoren hier invloed op hebben. Aan de hand daarvan kan worden bepaald wat een financieel adviseur kan betekenen voor consumenten om te zorgen dat zij goed voor bereid zijn op hun oude dag en niet voor vervelende verrassingen komen te staan.

1.4 Doelstelling

Met het oog op de ontwikkelingen die van invloed zijn op het huidige pensioenstelsel wordt in dit onderzoek aangetoond:

- Wat de noodzakelijkheid is van pensioenbewustzijn
- Welke factoren ervoor zorgen dat dit pensioenbewustzijn klein is
- Welke belemmeringen consumenten ervaren om in actie te komen om maatregelen te treffen om een tekort in hun pensioeninkomen aan te vullen

Daarnaast:

- Worden naast de belemmerende factoren aanbevelingen geschreven voor financieel adviseurs om hun klanten te helpen deze belemmeringen te overwinnen.

De doelgroep van dit onderzoek zijn alle werknemers en ondernemers voor de inkomstenbelasting. Het doel van dit onderzoek is niet om deze doelgroep te bereiken, maar om de problematiek van een laag pensioenbewustzijn en weinig actie in kaart te brengen. De vragenstellers zijn wetenschappers en organisaties die zich eveneens bezig houden met de problematiek waar dit onderzoek zich op richt. Welke factoren beïnvloeden dat mensen zich bewust zijn of niet bewust zijn van hun toekomstige, financiële situatie. Gaan mensen over tot het treffen van maatregelen als een tekort in het pensioeninkomen wordt voorzien of laten zij dit achterwege? Aan de hand van de uitkomsten van voorgaande vragen wordt onderzocht welke rol en taak een financieel adviseurs kan hebben om het pensioenbewustzijn te activeren of vergroten en op welke manier consumenten kunnen worden gestimuleerd om in actie te komen. Welke hindernissen moeten worden overbrugd en hoe kan een adviseur dit doen?

Er zullen aan de hand van het onderzoek conclusies en aanbevelingen worden beschreven. De conclusies worden geschreven aan de hand van de deelvragen. Naast de conclusies worden aanbevelingen geschreven. Deze aanbevelingen worden zijn voor financieel adviseurs. Deze worden geschreven naar aanleiding van de belemmeringen die consumenten ervaren en die uit het onderzoek naar boven zijn gekomen. De aanbevelingen gaan in op de manier waarop financieel adviseurs de belemmeringen die consumenten ervaren om zich bezig te houden met hun pensioeninkomen te overbruggen, zodat consumenten zich wél gaan verdiepen in en eventueel maatregelen treffen voor een toereikend pensioeninkomen.

Hoofdstuk 2 Aanpak

Voor het verzamelen van gegevens voor het onderzoek is voornamelijk kwalitatief onderzoek gedaan. Wetenschappelijke bronnen die input leverden voor het onderzoek zijn gezocht door gebruik te maken van de zoekmachine Google Scholar. Zoektermen die betrekking hebben op het onderzoek werden ingevoerd. Relevante resultaten zijn gebruikt. In de literatuurlijst zijn de bronnen te vinden die gebruikt zijn voor de uitvoering van het onderzoek. Naast wetenschappelijke bronnen is gebruik gemaakt van nieuwsberichten, internationale bronnen, rapporten, statistische informatie en artikelen. Belangrijke bronnen zijn onderzoeken van de AFM, cijfers van het CBS, onderzoeken van Wijzer in Geldzaken (pensioenmonitor) en rapporten van Rijksoverheid. In deze bronnen is verantwoording afgelegd van de onderzoeksmethode.

Gegevens verwerken

Bij de uitwerking van de deelvragen is gebruik gemaakt van de gegevens die verzameld zijn. De verzameling van de bronnen is tot stand gekomen bij de uitvoering van het vooronderzoek. Deze bronnen zijn bestudeerd en op basis van de nuttige informatie zijn deze ingedeeld naar de verschillende deelvragen. Zo is een overzicht ontstaan van bronnen die relevante informatie of onderzoeksgegevens verschaffen en nuttig waren bij de uitwerking van de verschillende deelvragen. Tijdens de uitwerking van het onderzoek, wat per deelvraag is gedaan, zijn deze verschillende bronnen geraadpleegd. Er is allereerst een grove opzet gemaakt per deelvraag welke informatie hierin verwerkt zou worden. Hier werd de bronvermelding al toegepast. Aan de hand hiervan is een samenhangend geheel gemaakt.

Deelvraag 1

Bij deelvraag 1 is descriptief, ofwel beschrijvend onderzoek gedaan. Hierbij zijn bepaalde gegevens verwerkt om risico's en trends in kaart te brengen. (Scribbr, z.d.)

Deelvraag 2

Bij deze deelvraag is gebruikt gemaakt van deskresearch. Dit zijn gegevens van onderzoeken die al eerder zijn uitgevoerd. Hierbij valt te denken aan gegevens van het CBS, onderzoeken van de AFM, onderzoeken van Wijzer in Geldzaken enz.

Ook is gebruik gemaakt van kwalitatief onderzoek. De resultaten uit eerder uitgevoerde onderzoeken zijn geanalyseerd en beoordeeld. Zij zijn gebruikt om de deelvraag te beantwoorden in welke mate consumenten pensioenbewust zijn.

Deelvraag 3

Bij deze deelvraag is gebruikt gemaakt van deskresearch. Dit zijn gegevens van onderzoeken die al eerder zijn uitgevoerd. Hierbij valt te denken aan gegevens van het CBS, onderzoeken van de AFM, onderzoeken van Wijzer in Geldzaken enz.

Evenals bij deelvraag twee is ook bij deelvraag drie gebruik gemaakt van kwalitatief onderzoek. De gegevens uit eerder uitgevoerde onderzoeken zijn gebruikt en geïnterpreteerd om de deelvraag te beantwoorden.

Deelvraag 4

Bij deelvraag vier zijn de resultaten van deelvraag twee en drie geanalyseerd. Aan de hand hiervan is de rol van de financieel adviseur in kaart gebracht. De onderzoeksmethode waarvan gebruikt is gemaakt, is kwalitatief onderzoek.

Hoofdstuk 3 Resultaten

De resultaten van het onderzoek zijn tot stand gekomen door deskresearch en kwalitatief onderzoek. Er is gebruik gemaakt van uiteenlopende wetenschappelijke bronnen, nieuwsberichten, internationale bronnen, rapporten, statistische informatie en artikelen.

Deelvraag 1 Invloeden op het huidige pensioenstelsel

Wat is de invloed van economische, demografische en politieke risico's en maatschappelijke trends op de drie pijlers van het huidige Nederlandse pensioenstelsel en wat zijn hiervan de gevolgen voor de pensioeninkomens van consumenten?

Het huidige Nederlandse pensioenstelsel heeft te maken met risico's en onzekerheden die ervoor zorgen dat de toekomst van het stelsel onzeker is. Pensioeninkomsten die na de pensioengerechtigde leeftijd zullen vrijkomen, zijn moeilijk te voorspellen. Op verschillende vlakken zijn factoren die onstabiele en onvoorspelbaarheid veroorzaken waar te nemen. (Wijzer in geldzaken, 2015) Deze factoren worden hier nader uitgewerkt.

1.1 Economische factoren

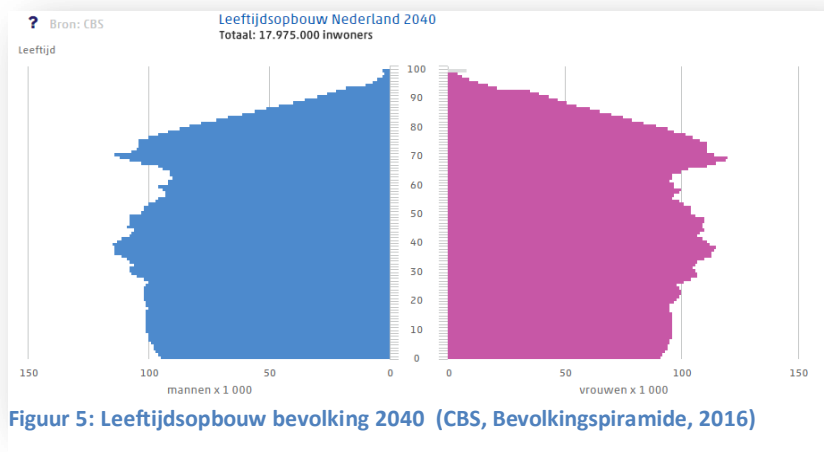
Als gevolg van de wereldwijde economische crisis van 2008 hebben de Amerikaanse Nationale Bank en de Europese Centrale bank de rente verschillende keren verlaagd. De ontwikkeling van de kapitaalrente vanaf 2011 is in tabel weergegeven. Dit heeft een ongunstig effect op beleggingen van zowel pensioenfondsen als van particulieren en daarmee op de (verwachte) hoogte van de pensioenuitkeringen. Pensioenfondsen kunnen pensioenaanspraken en -inkomens als gevolg hiervan korten. (AFM, Neem drempels weg opdat Nederlanders in actie komen voor hun pensioen, 2015) De lage rentestand heeft dus zowel gevolgen voor de tweede als de derde pijler van het pensioenstelsel. Ook inflatie is een risico voor de pensioenuitkomsten. De koopkracht van pensioenen daalt hierdoor.

Figuur 4: Rente daalt alsmaar verder (CBS, 2015)

1.2 Demografische factoren

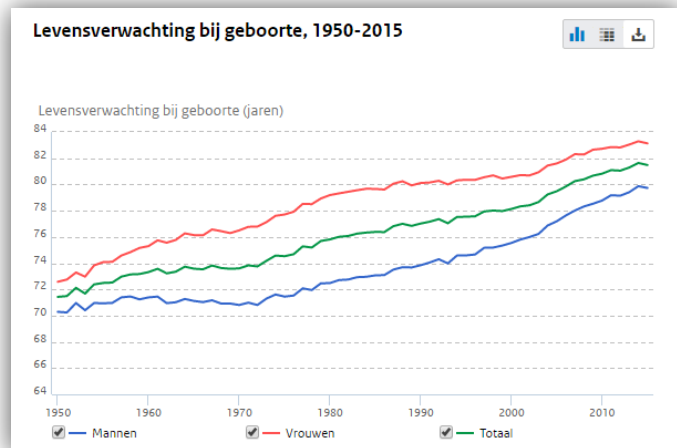
De vergrijzing slaat in toenemende mate toe in Nederland. Naar verwachting zal in 2040 26% van de bevolking 65-plusser zijn. Van deze groep zal één derde ouder zijn dan 80 jaar. In 2012 was dit percentage respectievelijk 16% en 25%. In figuur 5 is de leeftijdsopbouw van Nederland in 2040 weergegeven. (Giesbers H., 2014) De AOW-uitkeringen, die middels het omslagstelsel worden gefinancierd, staan als gevolg hiervan in toenemende mate onder druk. De premie-inkomsten zijn niet toereikend om de

Figuur 5: Leeftijdsopbouw bevolking 2040 (CBS, Bevolkingspiramide, 2016)

uitkeringen te bekostigen. Sinds 2002 zijn rijksbijdragen noodzakelijk om de uitkeringen te betalen. In de toekomst zijn deze rijksbijdragen in toenemende mate nodig. (SVB, De ontwikkeling van de AOW-uitgaven van 1957 t/m 2050, 2015) De toename van het aantal pensioengerechtigden heeft ook als gevolg dat pensioenfondsen meer mensen van een pensioenuitkering moeten voorzien.

Naast de vergrijzing is de toename van de levensverwachting een factor die invloed heeft op de onstabiele en onzekerheid van het pensioenstelsel. De stijging van de levensverwachting is in figuur 6 te zien. De toename van de levensverwachting heeft tot gevolg dat AOW- en pensioenuitkeringen langer moeten worden uitgekeerd. Ondanks de verhoogde pensioenleeftijd zullen de lasten toenemen. (Bovenberg, 2014)

Figuur 6: Levensverwachting bij geboorte (CBS, 2016)

1.3 Politieke risico's

Het huidige pensioenstelsel, of wel sociale stelsel, wordt bepaald door politieke voorkeuren. De AOW-wetgeving, maar ook de wetgeving wat betreft aanvullend pensioen is de afgelopen jaren veranderd. Zo is de AOW-leeftijd verhoogd naar 67 jaar en 3 maanden in 2022 en de AOW-partnertoeslag vervallen. Ook is de ruimte verkleind waarin onder gunstige fiscale voorwaarden pensioen kan worden opgebouwd. De regels voor pensioenfondsen worden grotendeels door de politiek bepaald. De werknemerspensioenregelingen in de tweede pijler werden verder versoerd en er komt meer risico bij de werknemers te liggen. Zo is het Witteveen kader aangepast en is het maximale belastingvrije opbouwpercentage van pensioenen omlaag gegaan. Sinds 2008 zijn de premies fors gestegen, daarentegen bouwt de werknemer minder pensioen op. Dit alles om de betaalbaarheid van het stelsel te bewerkstelligen. (Prast & van Soest, 2014)

Zowel in de tweede als derde pijler kan fiscaal voordelig pensioen worden opgebouwd. De mate van het fiscale voordeel wordt bepaald door politieke keuzes. Voor het sparen in de derde pijler moet een berekening van de jaarruimte worden gemaakt om de fiscale aftrek te bepalen. De jaarruimte is het bedrag dat gebruikt mag worden voor extra pensioenopbouw en tevens afgetrokken mag worden van het inkomen om zodoende minder inkomstenbelasting te betalen. In de afgelopen jaren is te zien dat de maximale jaarruimte steeds minder bedraagt. Deze was in 2015 € 12.153. In 2014 was dit nog € 25.182. Consumenten kunnen dus steeds minder voordelig aanvullend pensioen opbouwen.

Op dit moment zijn er niet alleen politieke discussies over aanpassingen van het pensioenstelsel, de fundamentele van het stelsel staan ter discussie en mogelijkheden voor een nieuw stelsel worden overwogen. Voor alle pijlers kan gesteld worden dat zij bloot staan aan politieke risico's en veranderingen. Het huidige stelsel is een sociaal stelsel dat gebaseerd is op het principe dat pensioen een sociale verzekering is en risico's kent die niet alleen gedragen kunnen worden en dat het delen van risico's tussen huidige en toekomstige generaties welvaartswinst oplevert. (Lewin, 2015) Het is gebaseerd op de principes van solidariteit, collectiviteit en verplichting. (Rijksoverheid, 2016) Gesteld kan worden dat de verzorgingsstaat verkeerd in een fase van versoering. Hierdoor zal meer verantwoordelijkheid bij de burger liggen ten aanzien van pensioenopbouw. (Berentsen, 2016)

1.4 Maatschappelijke trends

1.4.1 Individuele levensloop

De levensloop van mensen wordt steeds individueler. Dit vraagt een pensioenopbouw die gericht is op het individu. In veel pensioenregelingen is de opbouw uniform en is de opbouw alleen afhankelijk van de hoogte van het salaris. Naast het verschil in salaris zijn er veel meer verschillen in de levens van mensen. Hierbij valt te denken aan de samenstelling van het huishouden, het wonen in een huur- of koopwoning, het bezit van andere vormen van vermogen, de levensstandaard en gezondheid of ziekte. Deze en meer factoren beïnvloeden de wensen en behoefte van de consument, maar ook de mogelijkheden wat betreft sparen en besteden, verzekeren of de bereidheid en mogelijkheden om zelf risico's te dragen. De individuele behoeften worden ook bepaald door de toenemende mate van digitalisering en stijgende opleidingsgraad. (VSAE, 2016)

1.4.2 Veranderende arbeidsmarkt

De arbeidsmarkt is veranderd in de afgelopen 50 jaar. Een kwart van de werknemers heeft een flexibele arbeidsrelatie. Zij bouwen vaak kleine pensioenen op bij verschillende pensioenfondsen doordat zij vaak van baan wisselen. Deze groep bouwt mogelijk onvoldoende aanvullend pensioen op. (Rijksoverheid, Perspectiefnota Toekomst pensioenstelsel, 2016) De werknemer is daarnaast afhankelijk van de pensioenregeling van de sector(en) waarin gewerkt wordt/is en van de hoogte van het salaris. Naar schatting bouwt 8 procent van de werknemers geen pensioen op in een werknemerspensioenregeling (CBS, 2012). Ook het aantal zelfstandigen is in de afgelopen jaren flink toegenomen. Eind 2014 bestond deze groep uit 1,1 miljoen. Zo'n 50% van deze groep heeft geen aanvullende ouderdomsvoorziening geregeld in de tweede of derde pijler. (CBS, Witte vlekken op pensioengebied, 2016) Voor deze zelfstandigen geldt dat zij het regelen van hun pensioenopbouw voor zich uit schuiven. (Rijksoverheid, Perspectiefnota Toekomst pensioenstelsel, 2016) Het aantal vrouwen wat meewerkt in het arbeidsproces is de laatste jaren toegenomen. (Nibud, 2016)

1.4.3 Stijging zorgkosten

Economische groei bepaalt voor een groot deel de groeiruimte voor zorguitgaven. Maar ook andere factoren hebben invloed op de hoogte van de zorguitgaven, zoals demografie, medische technologie, sociaal-culturele factoren en overheidsbeleid. (Kommer & Poos, 2013) De overheid trekt zich in een toenemende mate terug, wat als gevolg heeft dat mensen steeds meer zorg en verantwoordelijkheid dragen voor hun eigen toekomst. Zo nemen de zorgkosten voor individuen meer en meer toe. (CPB, 2016) Deze kosten zorgen voor een lager vrij besteedbaar inkomen. Met name als mensen ouder worden, stijgen deze kosten door de toenemende mate van zorg die men nodig heeft. (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, 2014) De zorgkosten kunnen oplopen tot 31% van het BBP in 2040. Dat was in 2000 nog 9%. Dit zijn de uitkomsten van een onderzoek van het CPB. (AFM, Neem drempels weg opdat Nederlanders in actie komen voor hun pensioen, 2015) De inkomsten vanaf pensioengerechtigde leeftijd bestaan dus voor een steeds groter deel uit zorgkosten. Dit legt druk op het overige besteedbare inkomen.

Deelvraag 2 Pensioenbewustzijn

Hoe groot is het pensioenbewustzijn onder consumenten en welke factoren bepalen of mensen zich bewust of onbewust zijn van hun financiële toekomst?

In deze deelvraag wordt onderzocht in hoeverre men pensioenbewust is en welke zaken van invloed zijn op de mate van pensioenbewustheid.

2.1 Pensioenbewustzijn

Onder de term pensioenbewustzijn of pensioenkennis wordt verstaan het op de hoogte zijn van (Prast & van Soest, 2014):

- Pensioeninkomen bij ouderdom, overlijden en arbeidsongeschiktheid;
- In hoeverre hoogte van het pensioeninkomen voldoende is om van te leven;
- Factoren die van invloed zijn op pensioeninkomen, ook wel impact life-events genoemd;
- Mogelijkheden om meer pensioen op te bouwen.

2.1.1 Pensioenbewustzijn is niet het einddoel

Het uiteindelijke doel is dat deelnemers zo nodig maatregelen nemen om hun pensioen in lijn te brengen met hun wensen en doelen. Uit de Memorie van Toelichting op de Pensioenwet (2007) blijkt dit eveneens: *“Aanvullend pensioen is een arbeidsvoorwaarde die pas na verloop van tijd genoten wordt. Hierdoor ontstaat het gevaar dat werknemers zich pas op of vlak voor hun pensioendatum realiseren welke aanspraken zijn opgebouwd. Voor het nemen van eventuele aanvullende maatregelen in het kader van een financiële planning van de werknemer is het dan te laat. Om deze redenen worden de voorlichtingseisen in dit wetsvoorstel aangescherpt ten opzichte van de PSW.”* De intentie om gedrag te veranderen is niet automatisch het gevolg van pensioenbewustzijn. Maar ook intenties om zaken te veranderen leiden niet altijd tot het gewenste gedrag. (Prast & Soest, 2014)

2.1.2 Informatievoorzieningen

In de loop van de jaren zijn er informatievoorzieningen ingevoerd met als doel om het pensioenbewustzijn te vergroten. De invoering van het Uniform Pensioenoverzicht (UPO) in 2008 en het Pensioenregister in 2011 zijn belangrijke instrumenten. Het UPO geeft een overzicht van opbouwde rechten in de tweede pijler. Het Pensioenregister geeft een overzicht van alle opgebouwde rechten in de eerste twee pijlers. Uit de Pensioenmonitor blijkt echter dat het pensioenbewustzijn niet is gestegen na de invoering van eerder genoemde informatievoorzieningen. (Prast & Soest, 2014) Bovendien geven de informatie-instrumenten niet altijd het juiste beeld van het verwachte pensioeninkomen. Met name jongeren krijgen vaak een te rooskleurig beeld als gevolg van de manier van berekenen van de verwachte pensioeninkomen en anderzijds hebben zij nog weinig te maken gehad met de impact van life-events. (AFM, 2012)

2.1.3 Weinig zorgen

Een groot deel, 74% van de beroepsbevolking maakt zich weinig zorgen over (het eigen) pensioen. In figuur 7 is de spreiding te zien van het bewust en onbewust en bezorgd en onbezorgd bezig zijn met de periode vanaf pensionering. 44% van de beroepsbevolking heeft nagedacht over de periode na pensionering en maakt zich geen zorgen. Het andere deel van de beroepsbevolking heeft er of wel over nagedacht en maakt zich zorgen of heeft er niet over nagedacht. Wat leeftijd betreft, kan hier onderscheid in gemaakt worden. Van de groep 21-34 jarigen is 51% onbewust onbezorgd en 27% is bewust

	Bewust (nagedacht over inkomsten/uitgaven na pensionering)	Onbewust (niet nagedacht over inkomsten/uitgaven na pensionering)
Bezorgd (redelijk veel zorgen over levensstandaard na pensionering)	Bewust bezorgd 19%	Onbewust bezorgd 7%
Onbezorgd (weinig/geen zorgen over levensstandaard na pensionering)	Bewust onbezorgd 44%	Onbewust onbezorgd 30%

Figuur 7: (on)bewust en/of (on)bezorgd over tijd na pensionering (Wijzer in geldzaken, 2014)

onbezorgd. Bij de leeftijdsgroep vanaf 50 jaar is de uitkomst omgekeerd, 15% is onbewust onbezorgd en 56% is bewust onbezorgd. Oudere mensen maken zich meer zorgen over de inkomsten en uitgaven tijdens hun pensionering dan jongere mensen. (Wijzer in geldzaken, 2014)

2.1.4 Kennis pensioeninkomen

De kennis die de beroepsbevolking heeft over pensioenen is klein. Één derde denkt op de hoogte te zijn van het inkomen na pensionering. Van degenen die een inschatting maakten, verwachtte deze groep een pensioeninkomen van 60% te ontvangen van het laatst verdiende loon. Daarentegen denkt men 71% nodig te hebben van het laatstverdiende inkomen. Zo'n 20% is zeker over deze cijfers. De andere 80% is niet zeker van deze inschatting. Bij de huidige pensioenopbouw zal 1 op de 3 mensen niet kunnen voorzien in de beoogde bestedingsbehoefte, zo blijkt uit onderzoek van de AFM. 61% ziet niet in dat er een tekort dreigt. (AFM, Neem drempels weg opdat Nederlanders in actie komen voor hun pensioen, 2015) Over AOW-uitkering is meer bekend dan over de eigen pensioenregeling, 40% weet niet in welke regeling ze pensioen opbouwt en 60% weet niet of het werkgeverspensioen wordt geïndexeerd of verlaagd. 57% van de beroepsbevolking verwacht eerder een AOW-uitkering te ontvangen dan dit in werkelijkheid is. (Wijzer in geldzaken, 2014)

2.1.5 (on)voldoende pensioeninkomen

Verschillende onderzoeken hebben onderzocht of mensen hun verwachting over het pensioeninkomen aanpassen aan veranderingen op het stelsel of aan veranderingen in de persoonlijke situatie. Uit de resultaten blijkt dat mensen hun verwachting hier nauwelijks aan aanpassen. (AFM, 2012) 44% van de beroepsbevolking geeft aan nagedacht te hebben over de inkomsten en uitgaven na pensionering. De groep 50-plussers, hoger opgeleiden en bovenmodale inkomens scoren hoger, respectievelijk 61%, 51% en 52%, wat betreft het nadenken over inkomsten en uitgaven. 26% van de ondervraagden heeft via een adviseur, op internet of zelf berekend wat men nodig heeft na pensionering. Bij ondernemers ligt dit percentage op 35%. Daarentegen maakt drie kwart van de beroepsbevolking zich geen of weinig zorgen of het pensioeninkomen voldoende is. (Wijzer in geldzaken, 2014)

2.1.6 Impact life-events

De helft van de beroepsbevolking is zich bewust van situaties die zich voor kunnen doen in de persoonlijke situatie en invloed hebben op de financiële situatie, maar treft hier niet altijd maatregelen voor. Situaties waar men zich ervan bewust is dat het gevolgen kan hebben voor de financiële situatie, zijn: werkloosheid, scheiding, samenwonen/trouwen, arbeidsongeschiktheid, overlijden en veranderen van baan. Het merendeel, 74%, is zich er niet van bewust dat het kopen van een (andere) woning van invloed kan zijn op het pensioeninkomen. (Wijzer in geldzaken, 2014)

2.1.7 Mogelijkheden pensioenopbouw

Wat betreft de mogelijkheden om meer pensioen op te bouwen, zegt 36% op de hoogte te zijn welke maatregelen hiervoor getroffen kunnen worden. Dit betekent dat twee derde niet weet welke zaken geregeld kunnen worden om meer pensioeninkomen te ontvangen tijdens pensionering. (Wijzer in geldzaken, 2014)

2.2 Onderscheiden pensioenkennis

Uit onderzoek blijkt dat niet elke groep evenveel pensioenkennis heeft. Zo is de kennis van ondernemers, ouderen en mannen groter dan die van werknemers, jongeren en vrouwen.

2.2.1 Ondernemers

Het grootste deel van de zelfstandig ondernemers bouwt geen aanvullend werknemerspensioen op. Deze groep valt onder de risicogroep, waarbij de kans op een tekort in pensioeninkomen groter is. Het bewustzijn bij ondernemers in vergelijking met werknemers dat het AOW- en

werknemerspensioen niet voldoende is om de kosten in de fase van pensionering te kunnen betalen, ligt zo'n 10% hoger, 28% respectievelijk 19%. Ook verwachten zij een lagere pensioenuitkering, gemiddeld respectievelijk 52% en 62% van het laatstverdiende inkomen. (Wijzer in geldzaken, 2014)

2.2.2 Groepen met veel pensioen kennis

Veelal zit de meeste pensioen kennis bij de mensen die óf weinig belang hebben bij de kennis omdat ze bij de hogere inkomensgroepen behoren, óf bij mensen die weinig meer kunnen veranderen aan hun pensioen, doordat ze de pensioengerechtigde leeftijd bijna bereikt hebben. (Prast & Soest, 2014)

2.2.3 Persoonlijke en baan kenmerken en pensioen bewustzijn

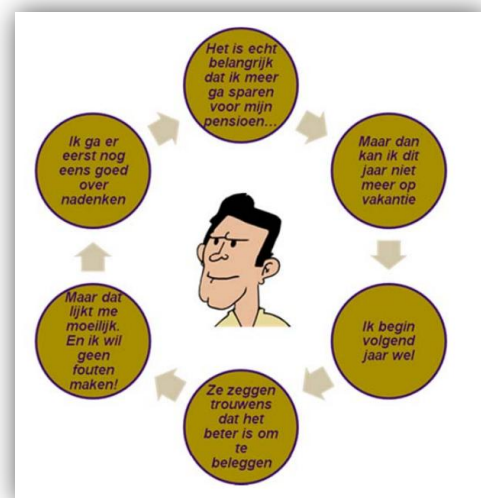
Van Raaij en anderen hebben onderzocht welke persoonlijke en baan kenmerken samenhangen met pensioen bewustzijn. Oudere werknemers zijn, in tegenstelling tot jongere werknemers, meer pensioen bewust. In vergelijking met personen die deel uit maken van een groter huishouden, zijn alleenstaanden meer pensioen bewust. Vrouwen zijn minder pensioen bewust dan mannen. Mannen voelen een grotere verantwoordelijkheid voor het inkomen na pensionering. Dit komt door het feit dat de man in veel gevallen de voornaamste kostwinner is. Juist onder degenen die volledig pensioen onbewust zijn, bevinden zich risicogroepen. (Raaij & e.a., 2011) Uit de Pensioenmonitor 2016 komen mannen ook beter uit de bus wat betreft pensioen kennis. Daaruit blijkt dat mannen, 31%, beter weten hoe pensioenen in Nederland geregeld zijn en welke mogelijkheden er zijn om meer pensioen op te bouwen. Zij hebben, meer dan vrouwen behoefte aan pensioen informatie. 30% van de vrouwen maakt zich daarentegen meer zorgen over het inkomen na pensionering. 54% van de vrouwen vindt dat zij zich beter moeten verdiepen in hun pensioensituatie. (Wijzer in Geldzaken, 2016)

2.2.4 Consument voelt verantwoordelijkheid

In tegenstelling tot het lage pensioen bewustzijn onder consumenten blijkt dat veel mensen zich wel een voorstelling kunnen maken hoe zij willen dat hun leven eruit ziet als zij gepensioneerd zijn. Zij weten echter niet wat het benodigde inkomen is om deze wensen en behoeften waar te kunnen maken. Ook zegt 90% van de mensen dat zij zelf medeverantwoordelijk zijn voor het inkomen na pensionering. (Prast & Soest, 2014)

2.3 Gedrag psychologie

Uit bovenstaande informatie blijkt dat het pensioen bewustzijn erg laag is. Veelal weten mensen niet hoe hoog hun pensioen inkomen zal zijn bij pensionering en weten zij niet of dit inkomen voldoende is. Ook zijn maatregelen die getroffen kunnen worden om voldoende pensioen inkomen te hebben vaak onbekend. (Prast & Soest, 2014) Gezien de risico's en trends, zoals deze in deelvraag 1 zijn beschreven, is het van belang dat mensen zich verdiepen in hun financiële, toekomstige situatie om zo nodig maatregelen te treffen en voldoende pensioen inkomen te hebben. Uit onderzoek blijkt echter dat het grootste deel van beroepsbevolking zich afsluit voor dit onderwerp. Hierdoor blijft het pensioen bewustzijn laag en worden er geen maatregelen getroffen ook al zijn deze wel noodzakelijk. (AFM, Neem drempels weg opdat Nederlanders in actie komen voor hun pensioen, 2015) Gesteld kan worden dat men niet herkent dat men een probleem heeft. Vanuit de gedrag psychologie wordt dit verklaard aan de hand

Figuur 8: irrationele beslissingen oorzaak laag pensioen bewustzijn (AFM, Neem drempels weg opdat Nederlanders in actie komen voor hun pensioen, 2015)

van biases en heuristieken. Dit zijn vuistregels die mensen gebruiken om beslissingen te maken. Deze vuistregels zijn aan de ene kant hulpmiddelen, anderzijds kunnen ze leiden tot het maken van verkeerde, irrationele keuzes die niet het gewenste doel bereiken. (W.L. Tiemeijer & e.a., 2009) Als heuristieken, vuistregels, leiden tot verkeerde of irrationele beslissingen, is er sprake van een bias. De biases en heuristieken die van invloed zijn op de mate van pensioenbewustzijn worden hier besproken. In figuur 8 zijn verschillende gedachten, biases en heuristieken, weergegeven die ervoor zorgen dat consumenten niet nadenken over hun pensioen.

2.3.1 Homo economicus

Mensen handelen niet zoals de 'homo economicus' waar lange tijd vanuit werd gegaan. Zij zijn maar voor beperkte mate in staat om rationele beslissingen te maken. Bij verre weg de meeste beslissingen laten mensen zich leiden door hun intuïtie of nemen zij deze automatisch. Daarnaast zijn cognitieve capaciteiten, motivatie en wilskracht van mensen beperkt. (W.L. Tiemeijer & e.a., 2009)

2.3.2 Affect heuristiek

Men vindt het moeilijk om na te denken over de ouderdomsfase. Dit fenomeen wordt aangeduid met de term 'affect'. Voordat er sprake is van bewuste oordeelsvorming, kent het menselijk brein altijd en onmiddellijk een positieve of negatieve gevoelswaarde toe aan zaken. Een voorbeeld hiervan is: het nadenken over oud zijn, doet men liever niet. Pensioen linkt men met oud zijn en dat heeft tot gevolg dat nadenken over pensioen liever niet gedaan wordt. Voor negatieve gevoelswaarde die mensen hechten aan oud worden en pensioen is een speciale term: 'retirement anxiety', of terwijl pensioneringsangst. (AFM, Bijlage A: Pensioen specifieke heuristieken en biases, 2015)

Affect heuristiek
*"Over oud zijn, denk ik
nú nog niet na"*

2.3.3 Present bias

Zaken die in het heden spelen, zijn belangrijker dan zaken in de toekomst. Dit wordt aangeduid met de term 'present bias'. Mensen vinden het moeilijk om tijd vrij te maken om zich te verdiepen in zaken voor de lange termijn dan zaken die nu de aandacht vragen. De 'beloning' op korte termijn, bijvoorbeeld boodschappen doen, wint het meestal van de 'beloning' op lange termijn, een goed pensioeninkomen. (AFM, Bijlage A: Pensioen specifieke heuristieken en biases, 2015)

Present bias
*"Mijn boodschappen zijn nú
belangrijker dan mijn
pensioen"*

2.3.4. Sociale vergelijking/social comparison

Daarnaast zijn mensen gevoelig voor beslissingen die hun omgeving maakt. Als de omgeving niet of nauwelijks bezig is met het vergroten van het pensioenbewustzijn, is het aannemelijk dat de betreffende persoon dit ook niet doet. Dit wordt aangeduid met de term 'sociale vergelijking'. Een voorbeeld hiervan is: Als iedereen in aandelen belegt, is beleggen in aandelen een goed idee. Men laat zich lijden door de keuzes die anderen maken. (AFM, Bijlage A: Pensioen specifieke heuristieken en biases, 2015)

Sociale vergelijking
*"Mijn broer verdiept zich niet
in zijn pensioen, dus ik hoef
dan ook niet te doen"*

2.3.5 Complexiteit

De complexiteit van zaken die te maken hebben met de financiële situatie op de oude dag, vormt naast bovengenoemde oorzaken een reden van het zich niet of nauwelijks bezig houden met de pensioenfase. Om zich te verdiepen in de pensioensituatie moeten verschillende zaken in kaart worden gebracht. Deze zaken zijn zoal: financiële situatie van nu, inkomsten en uitgaven tijdens pensionering, de veranderingen die van

Complexiteit
*"Hoe kan ik nu weten wat
mijn uitgaven over 30 jaar
zullen zijn?"*

invloed zijn op de pensioensituatie (wetgeving, vanuit pensioenfondsen, verandering in eigen leef- en werkomstandigheden). De vele veranderingen die zich voor kunnen doen, vragen om continue aanpassing van het overzicht. (AFM, Bijlage A: Pensioen specifieke heuristieken en biases, 2015)

2.3.6 Confirmation bias

De associatie die men heeft met pensioen, maar verouderd is, linkt men en daarmee stelt men zich gerust. Een voorbeeld hiervan is dat men zich gerust stelt met de stelregel van een pensioeninkomen van 70% van het laatstverdiende loon. Zo wordt het belang om in actie te komen naar de achtergrond geduwd. Veel mensen stellen zich gerust met de gedachte dat het sociale vangnet van de overheid groot genoeg is. Het gewicht dat men hangt aan informatie die in lijn is met eigen voorkeuren en verwachtingen is relatief groot. Hiervoor is weinig bewijs nodig. Daarentegen is veel bewijs nodig om op andere gedachten te komen. De confirmation bias wordt gevormd door het primacy effect. Het primacy effect houdt in dat er meer gewicht wordt gehangen aan informatie die eerst is verkregen dan aan informatie die later wordt verkregen. Mensen vormen dus hun verwachtingen op basis van de 'eerste' informatie. In het geval van een pensioenuitkering, kan dit de verouderde stelregel zijn dat men denkt 70% van het laatst verdiende salaris te ontvangen bij pensionering. (AFM, Bijlage A: Pensioen specifieke heuristieken en biases, 2015) De informatie dat deze stelregel niet zomaar als uitgangspunt genomen kan worden, laten mensen niet voldoende tot zich doordringen. (Goudswaard K. , 2013)

Confirmation bias
"Ik ontvang vast 70% van mijn laatst verdiende loon als ik met pensioen ga"

2.3.7 Anticipated regret bias

Onderzoek heeft uitgewezen dat de emoties spijt en teleurstelling ons gedrag kunnen beïnvloeden. In het financiële gedrag van mensen zijn deze twee emoties van groot belang bij het maken van keuzes. De mate waarin iemand zich voor kan stellen om in meer of mindere mate spijt te ervaren, heeft invloed om de keuze die men maakt. (W.L. Tiemeijer & e.a., 2009) Er zijn veel veranderingen op het vlak van pensioenen. Consumenten kunnen niet inschatten hoe groot de kans op tegenvallende resultaten is en daarmee weten zij niet wat de kans op spijt is. Dit wordt geanticipeerde spijt genoemd. Dat leidt ertoe dat consumenten liever niets doen. Kortom, consumenten doen liever niets dan dat zij spijt krijgen over datgene wat zij wel doen. (AFM, Bijlage A: Pensioen specifieke heuristieken en biases, 2015)

Anticipated regret bias
"Wat is de meest verstandige keus die ik kan maken?"

2.3.8 Availability heuristic

Bestaande overtuigingen en ervaringen hebben invloed op de manier worden informatie wordt geïnterpreteerd en hoe beslissingen worden genomen. Gebeurtenissen waar mensen kortgeleden mee te maken hebben gehad, zorgen ervoor dat deze beter opgeslagen zijn in het geheugen. Zo kan het goede pensioen dat de huidige generatie heeft, ervoor zorgen dat men denkt dat dit ook zal gelden voor de toekomst. (AFM, Bijlage A: Pensioen specifieke heuristieken en biases, 2015)

Availability heuristic
"Mijn opa heeft een goed inkomen op z'n oude dag, waarom zou ik dat niet hebben?"

2.3.9 Cognitieve dissonantie

Men laat zich niet beïnvloeden door informatie die de keuze, om bijvoorbeeld niets te doen, tegenspreekt. Om gevoelens van cognitieve dissonantie tegen te gaan, wordt informatie genegeerd die dat wat we voor ogen hebben, tegenspreekt. Men zoekt naar informatie die zijn/haar keuze bevestigt, in plaats van het zoeken naar

Cognitieve dissonantie
"Nieuwbericht over tegenvallend pensioen? Die lees ik niet hoor."

informatie en risico's die realistisch zijn. Zo dringt informatie over tegenvallend pensioen en de demografische ontwikkelingen die invloed heeft op het huidige pensioenstelsel niet diep genoeg door, zodat de consument zich hiermee niet bezig houdt. (AFM, Bijlage A: Pensioen specifieke heuristieken en biases, 2015)

2.3.10 Overconfidence

Om eigen pensioentekorten aan te vullen, overschat men zichzelf. Dit kan op verschillende manieren openbaar komen. Zo kan zelfoverschatting ertoe leiden dat personen uit bepaalde beroepsgroepen op die manier handelen op financiële markten, dat zij denken daar heel wat mee te bereiken. Dit is een onrealistische verwachting. Anderzijds kan optimisme over de hoogte van een pensioeninkomen of over pensioenuitgaven ervoor zorgen dat men zich niet bezig houdt met de toekomstige financiële situatie, omdat men verwacht dat zich geen problemen zullen voordoen. Uit onderzoek blijkt dat met name personen met beperkte (financiële) vaardigheden meer vatbaar zijn voor zelfoverschatting. (AFM, Bijlage A: Pensioen specifieke heuristieken en biases, 2015)

Overconfidence
*"Ik geef wat minder uit als ik
met pensioen ga en dan komt
het wel goed!"*

2.3.11 Information overload

Naast de hiervoor genoemde biases en heuristieken kan het lezen van veel en moeilijk informatie dusdanig veel energie eisen dat men de informatie niet geheel doorneemt. Het kan ook zo zijn dat de hoeveelheid en moeilijkheidsgraad tot gevolg hebben dat mensen de informatie helemaal niet tot zich nemen, doordat dit hun afschrikt. (AFM, Bijlage A: Pensioen specifieke heuristieken en biases, 2015)

Deelvraag 3 Pensioenactie

In hoeverre treffen consumenten maatregelen als een tekort in het pensioeninkomen wordt voorzien en welke factoren bepalen dat consumenten maatregelen treffen of dit achterwege laten?

In deze deelvraag wordt onderzocht of mensen maatregelen treffen als een tekort in het pensioeninkomen wordt voorzien en welke factoren van invloed zijn op het wel of niet treffen van maatregelen. Allereerst wordt ingegaan op wat een toereikend pensioeninkomen is.

3.1 Toereikend pensioeninkomen

Een percentage van 70% van het laatst verdiende bruto salaris, wordt gezien als geaccepteerde standaard om de levensstandaard voort te kunnen zetten. Deze 70% is voornamelijk een politieke keuze. Enerzijds betreft dit een richtsnoer om te zorgen dat de bevolking niet in armoede hoeft te leven. Deze criteria van armoede is door de Europese Unie en Wereldbank gesteld. (Goudswaard K. , Wat is een adequaat pensioen?, 2014) Daarnaast is het een leidraad die gebruikt wordt om de maximaal fiscaal gefaciliteerde aftrek van de betaalde pensioenpremies te bepalen. (Rabo Research, 2015) Als gevolg van de verschillende ontwikkelingen, zoals deze in de eerste deelvraag zijn uitgewerkt, ligt het pensioeninkomen veelal lager dan 70% van het laatst verdiende salaris. Daarnaast zijn er grote verschillen in de pensioeninkomens van consumenten. Oorzaken hiervan zijn onder andere de pensioenregeling en persoonlijke omstandigheden. (AFM, Pensioenrisicoanalyse, 2012) Uiteraard hangt het toereikend pensioeninkomen ook af van de wensen en behoeften van consumenten op hun oude dag.

3.2 Intentie en gedrag

Pensioenbewustzijn is belangrijk, maar het hebben van inzicht is van weinig waarde als dit niet leidt tot actie. Daarom is het doel dat mensen maatregelen treffen om te zorgen dat hun pensioen toereikend is en overeenstemt met hun wensen en doelen. (Prast & van Soest, 2014) Uit onderzoek blijkt dat intentie en gedrag op het vlak van pensioenen veelal niet overeenstemmen. Op de vraag of mensen hun leefstijl aan zullen passen als hun pensioeninkomen 25% lager zal worden, zegt 20% iets te veranderen. 1 op de 3 zegt het verstandig te vinden om zich aan te passen, maar verwacht dit uiteindelijk toch niet te doen. (Prast & Soest, 2014) Dat een goede intentie er niet voor zorgt dat consumenten goede maatregelen treffen, blijkt ook uit onderzoek van Choi e.a. (2002). Dit onderzoek geeft weer dat 68% van de Amerikanen aangeeft dat ze op dit moment te weinig sparen. 35% van deze groep is van plan om dit te verhogen. Een kleine groep van 14% doet dit daadwerkelijk. (W.L. Tiemeijer & e.a., 2009) De Stichting 'Weet Wat Je Besteedt' voerde in 2012 gesprekken over pensioenvoorbereiding. De meeste geïnterviewde personen gaven aan dat zij over hun pensioen willen nadenken als zij zelf in een huis wonen. Personen die echter een aantal jaar ouder waren, gaven aan rond hun 40^e of 50^e jaar met hun pensioenplanning te beginnen.

3.2.1 Getroffen maatregelen

Slechts 35% van de mensen legt geld opzij om te sparen voor een aanvulling op het pensioen, zo blijkt uit onderzoek van de AFM. (AFM, Neem drempels weg opdat Nederlanders in actie komen voor hun pensioen, 2015) Bij het deel van de beroepsbevolking dat daadwerkelijk maatregelen neemt om te werken aan de pensioenvoorziening, is sparen via een spaarrekening of deposito (46%) het meest voorkomend. 62% geeft aan van plan te zijn om tijdens pensionering minder uit te geven. Ook vermogen opbouwen door middel van bouwen aan de eigen woning (33%) en van plan zijn langer door te werken (33%), zijn maatregelen die getroffen worden om tijdens pensionering te kunnen leven zoals nu. Beleggen komt het minst vaak voor, 12% geeft aan deze maatregel in te zetten voor voldoende pensioeninkomen. 32% van de ondernemers geeft aan het bedrijf te willen verkopen om na pensionering te kunnen leven zoals nu. (Wijzer in geldzaken, 2014)

3.2.2 Maatregelen life-events

Verschillende zaken kunnen zich voordoen in de persoonlijke omstandigheden van mensen, ook wel life-events genoemd, die van invloed zijn op de financiële situatie. Hierbij valt te denken aan overlijden, aankoop van een woning en scheiden. Ongeveer de helft van de beroepsbevolking is zich ervan bewust dat deze life-events invloed hebben op de financiële situatie, maar veelal worden er geen maatregelen getroffen om de risico's van deze verandering in de persoonlijke situatie te beperken. Zo'n 45% houdt rekening met het overlijden van de partner, 38% met de aankoop van een woning en 34% heeft rekening gehouden met mogelijke financiële gevolgen voor het pensioen als gevolg van een scheiding. (Wijzer in geldzaken, 2014)

3.2.3 Ondernemers

46% van de ondernemers geeft aan maatregelen te treffen om na pensionering te kunnen blijven leven als nu, omdat geen werknemerspensioen wordt opgebouwd. Dit tegen 4% van de overige beroepsbevolking. Om aan de juiste inzichten een juiste wijze van handelen te koppelen, ontbreekt vaak de kennis en inzet. (AFM, Neem drempels weg opdat Nederlanders in actie komen voor hun pensioen, 2015) In vergelijking met werknemers kiezen ondernemers vaker voor beleggen, 21% versus 14%, goedkoper gaan wonen, 10% versus 5%, of langer doorwerken, 9% versus 5%. 3% zegt het bedrijf te willen verkopen en 30% is dit van plan om te doen als pensioenvoorziening. Hoog opgeleiden, boven-modale inkomens, ondernemers en 50-plussers treffen meer maatregelen dan de rest van de beroepsbevolking. (Wijzer in geldzaken, 2014)

3.2.4 Doel niet bereikt

Uit onderzoek blijkt dat ook pensioenbewuste mensen keuzes maken die uiteindelijk niet zorgen dat het doel bereikt wordt van een toereikend pensioen. De oorzaken hiervan lopen uiteen. Veelal staan intrinsieke menselijke eigenschappen, de biases en heuristieken zoals beschreven bij deelvraag 2, het maken van een geschikte keuze in de weg. (AFM, Neem drempels weg opdat Nederlanders in actie komen voor hun pensioen, 2015)

3.3 Geen maatregelen treffen

Wat zorgt ervoor als mensen een tekort in hun pensioeninkomen voorzien dat zij geen maatregelen treffen? Er zijn verschillende biases en heuristieken die op een ervoor zorgen dat mensen dusdanig veel belemmeringen ervaren dat zij niet nadenken over hun pensioen. Deze mensen zijn bij voorbaat niet in staat om maatregelen te treffen. De consumenten die deze belemmeringen wel overwinnen, worden geconfronteerd met factoren van andere aard die tot gevolg hebben dat zij geen maatregelen treffen. Ondanks goede intenties van mensen, kunnen zij toch een goede pensioenvoorbereiding blijven uitstellen. (J. Krijnen, 2014) De factoren die het uitstelgedrag veroorzaken worden hieronder beschreven.

3.3.1 Complexiteit

De mate van complexiteit die consumenten ervaren wat betreft aanvullende pensioenvoorzieningen, zorgt ervoor dat zij deze keuze uitstellen of dat zij een verkeerde keuze maken. Consumenten mijden namelijk vaak complexe beslissingen. Om daadwerkelijk maatregelen te treffen om meer inkomsten of minder uitgaven te hebben tijdens pensionering, moeten verschillende stappen worden doorlopen. Zo moet de persoon in kwestie in kaart brengen welke financiële producten er zijn en wat deze producten inhouden, het inkomsten- en uitgavenpatroon voor nu en voor de toekomst moet duidelijk zijn, persoonlijke omstandigheden die impact hebben op de financiën zijn relevant om rekening mee te houden. In figuur 9 hiernaast

Figuur 9: Factoren van invloed op pensioen vaak complex (CCBLB, z.d.)

zijn verschillende van deze zaken in een tekening weergegeven. Daarnaast zijn er op zowel het inkomsten- en uitgavenvlak en het pensioengebied continu wijzigingen die zich voordoen en die vragen om aanpassingen. Er zijn verschillende mogelijkheden om te zorgen voor een goed verzorgde oude dag. Hoe meer keuzemogelijkheden er zijn, hoe grotere mate van complexiteit ervaren wordt, hoe meer kans er is op uitstelgedrag. (AFM, Neem drempels weg opdat Nederlanders in actie komen voor hun pensioen, 2015) Daarnaast kan een gebrek aan kennis en ervaring veroorzaken dat complexiteit wordt ervaren. (Prast & van Soest, 2014)

3.3.2 Handelingsperspectief

Als consumenten zelf zaken uit moeten zoeken, voordat zij een keuze kunnen maken, neemt de kans af dat zij maatregelen treffen voor een pensioen dat toereikend is om alle uitgaven tijdens pensionering te kunnen doen. Een positieve intentie om maatregelen te treffen, zorgt voor het gewenste gedrag als het duidelijk wordt voor de consument welke stappen hij moet doorlopen. Pensioenbewuste consumenten blijken geen actie te ondernemen als zij niet weten welke stappen zij moeten zetten. (W.L. Tiemeijer & e.a., 2009)

3.3.3 Overschatting

Ook overschatting van eigen capaciteiten kan ervoor zorgen dat mensen het uitstellen om maatregelen te treffen. Zij verwachten dat zij bijvoorbeeld gemakkelijk hun uitgavenpatroon aan kunnen passen of dat hun toekomstige salaris voldoende zal zijn voor een goede financiële situatie tijdens pensionering. Ten onrechte wordt ervan uitgegaan dat het wel goed zal komen. Daarnaast wordt zelfoverschatting ook veroorzaakt doordat mensen niet beseffen wat bepaalde gebeurtenissen in hun leven tot gevolg kunnen hebben. Zaken zoals overlijden, arbeidsongeschiktheid, werkloosheid en scheiding waarden zij niet als een risico die veel invloed kan hebben op hun financiële situatie. Mensen waar zelfoverschatting meer dan gemiddeld voorkomt zijn zakenbankiers en mensen met minimale financiële vaardigheden. (AFM, Bijlage A: Pensioen specifieke heuristieken en biases, 2015)

3.3.4 Onvoldoende wilskracht

Als men wil sparen voor een pensioeninkomen, moet men vaak op dit moment uitgaven uitstellen tot later. Hiervoor is motivatie nodig. Zoals eerder aangegeven en uit onderzoek blijkt, hebben mensen een voorkeur voor uitgaven nu in plaats van het kunnen doen van uitgaven in de toekomst. Mensen beschikken over onvoldoende vermogens om het belang van een goed verzorgde oude dag te stellen boven een besparing in het heden. (AFM, Bijlage A: Pensioen specifieke heuristieken en biases, 2015) Twee zaken die van invloed zijn op de mate van wilskracht, zijn intelligentie en zelfbeheersing. Deze zaken zorgen ervoor dat mensen in staat zijn om dingen uit te stellen, zoals uitgaven.

3.3.5 Sociale vergelijking

Mensen vergelijken zich met hun omgeving. Als mensen uit hun omgeving zich niet bezig houden met het treffen van maatregelen voor een eventueel tekort, doet de persoon in kwestie dat ook niet. (AFM, Bijlage A: Pensioen specifieke heuristieken en biases, 2015) Aangezien een groot deel van de beroepsbevolking geen maatregelen treft voor een toereikend pensioeninkomen, geven mensen er geen prioriteit aan om dit zelf wel te doen. Om zich heen zien zij immers geen actieve consumenten. (AFM, Bijlage D - aanpakken pensioentekort voor veel Nederlanders nog te ingewikkeld, 2015)

3.4 Wel maatregelen treffen

Consumenten die wel maatregelen treffen, hebben de biases en heuristieken die dusdanig sterk zijn, zoals de present bias, affect heuristiek en social comparison overwonnen. Deze zaken zijn geen belemmeringen meer voor deze groep consumenten, waardoor zij nagedacht hebben over hun toekomstige pensioeninkomen, of dit voldoende is en wat eventueel mogelijkheden zijn om een tekort in het pensioeninkomen op te vangen. In bovenstaande tekst is weergegeven welke belemmeringen mensen ervaren voordat zij daadwerkelijk maatregelen treffen. Consumenten

die wel maatregelen treffen voor een toereikend pensioeninkomen, hebben ook deze drempels overwonnen. Voor hun is de complexiteit geen belemmering meer, zij hebben voldoende wilskracht om maatregelen te kunnen nemen, de invloed van de sociale omgeving en zelfoverschatting zorgden niet voor uitstel van maatregelen. Bovendien hebben deze consumenten hun handelingsperspectief duidelijk; zij weten wat de te zetten stappen zijn om het gewenste en benodigde pensioeninkomen te ontvangen tijdens pensionering.

Deelvraag 4 Rol financieel adviseur

Wat is de rol en taak van een financieel adviseur om het pensioenbewustzijn en de pensioenactie te activeren of vergroten en welke mogelijkheden zijn er om dit te kunnen doen?

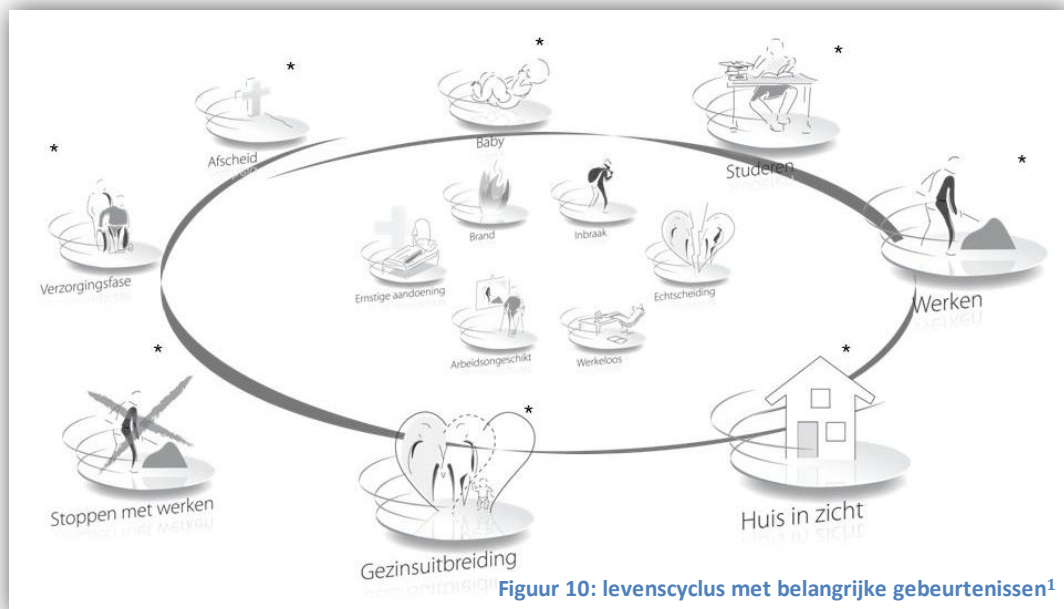
In deze deelvraag wordt uiteengezet welke rol een financieel adviseur kan innemen om het pensioenbewustzijn te vergroten van zijn klanten. Daarnaast wordt weergegeven hoe de adviseur kan stimuleren dat mensen maatregelen treffen als een tekort in het pensioeninkomen wordt voorzien.

4.1 Financieel adviseur

Een financieel adviseur geeft veelal advies over financiële producten, zoals verzekeringen, hypotheken, pensioenen en andere financiële producten. Een adviseur brengt verschillende gegevens van de klant in kaart en aan de hand hiervan geeft hij een advies over een financieel product. Deze gegevens van de klant, het klantprofiel, zijn over het algemeen in te delen in vier onderdelen: financiële situatie, kennis en ervaring, doelstelling en risicobereidheid van de klant. Adviseurs hebben diploma's en/of vergunningen nodig van de Autoriteit Financiële Markten (AFM). De benodigde papieren zijn afhankelijk van de dienst(en) die de financieel adviseur aanbiedt. Financieel adviseurs kunnen, afhankelijk de aard van hun dienstverlening, ook financiële producten afsluiten. Voor het advies en/of het afsluiten van producten worden kosten betaald. Deze kunnen in de prijs van het product zitten, dit wordt ook wel provisie genoemd. Voor een aantal producten geldt een provisieverbod. Voor deze producten moet apart voor het advies worden betaald. (AFM, z.d.)

4.2 Financieel planner en financiële planning

Voor zaken wat betreft pensioen, is een adviseur financiële planning een geschikte persoon om advies in te winnen. Deze adviseur helpt zijn klanten om grip te krijgen op de financiële toekomst. De financiële situatie en wensen en behoefte voor de toekomst worden in kaart gebracht. Dit wordt in de persoonlijke situatie van de klant gedaan. Ook worden risico's in kaart

gebracht die invloed hebben op de persoonlijke of financiële situatie. Zo komt een totaalplaatje tot stand. In figuur 10 is een levenscyclus te zien met in het midden risico's die zich voor kunnen doen in een mensenleven. Een belangrijk aspect van financiële planning is dat deze eens in de zoveel tijd of als zich bijzondere gebeurtenissen voordoen, wordt bekeken en zo nodig herzien. Bij het geven van een advies aan de hand van de financiële situatie kunnen verschillende zaken

aan de orde komen, zoals erfenis, pensioen, pensioenopbouw, sparen, veranderde financiële situatie, vermogen en verzekeren. (Nibud, z.d.)

4.3 Behoefte aan pensioenadvies

Uit onderzoek van Wijzer in Geldzaken blijkt dat 1/3^e van de beroepsbevolking advies zou willen van een onafhankelijk financieel adviseur over hun pensioen. In de leeftijdscategorie van 35 tot 50 jaar geeft 40% aan bij voorkeur door een onafhankelijk adviseur geadviseerd te worden. Bij ondernemers ligt dit percentage hoger, namelijk 45%. Advies van een pensioenfonds prefereren consumenten boven advies van een financieel adviseur. Alle overige instanties of personen die advies over pensioenzaken kunnen geven, zoals de werkgever, overheid, consumentenbond, Nibud, adviseur van een bank of pensioenverzekeraar hebben in mindere mate de voorkeur van consumenten en ondernemers. (Wijzer in Geldzaken, 2016)

4.4 Taken financieel adviseur

Uit gedragswetenschappelijk onderzoek en analyses die zijn uitgevoerd door de AFM blijkt dat het enkel informeren van mensen, zoals gebeurt door het jaarlijkse UPO en via www.mijnpensioenoverzicht.nl voor veel mensen onvoldoende is om in actie te komen. Bovendien heeft een groot deel van de bevolking uitleg nodig bij deze instrumenten. (AFM, Geef Nederlanders pensioeninzicht, 2010) De taak van een financieel adviseur is dus om de informatie over het pensioeninkomen dichtbij de consument te brengen. De informatie moet niet alleen begrijpelijk zijn voor de consument, maar moet een middel zijn om het doel 'voldoende pensioeninkomen' te bereiken. Het is dus van belang dat de consument de informatie gebruikt om actie te ondernemen indien nodig. (Prast & Soest, 2014) Barrières die ervaren worden om in actie te komen, zoals beschreven in hoofdstuk 2 en 3, moeten met behulp van een adviseur weg worden genomen. Volgens de AFM kan een persoonlijke aanpak en digitale ondersteuning helpen om deze hindernissen te overbruggen. (AFM, Neem drempels weg opdat Nederlanders in actie komen voor hun pensioen, 2015) Volgens de gedragspsychologie is het van groot belang om mensen aan te spreken op hun eigen belang om ze aan te zetten tot actie. (W.L. Tiemeijer & e.a., 2009)

4.5 Vergroten pensioenbewustzijn

Om het pensioenbewustzijn te vergroten, moeten verschillende zaken inzichtelijk worden gemaakt voor de consument. Dit geldt voor zowel werknemers als ondernemers voor de Inkomstenbelasting. Dit zijn zaken die omschreven worden in het begrip 'Pensioenbewustzijn', namelijk:

- Pensioeninkomen;
- Is de hoogte van het pensioeninkomen voldoende om van te leven;
- Mogelijkheden om meer op te bouwen;
- Factoren die van invloed zijn op pensioeninkomen, ook wel impact life-events genoemd;
- Welke veranderingen in de persoonlijke situatie of de pensioenregeling een pensioentekort kunnen veroorzaken (wijziging van eindloon naar middelloon, verandering van functie, echtscheiding enz.).

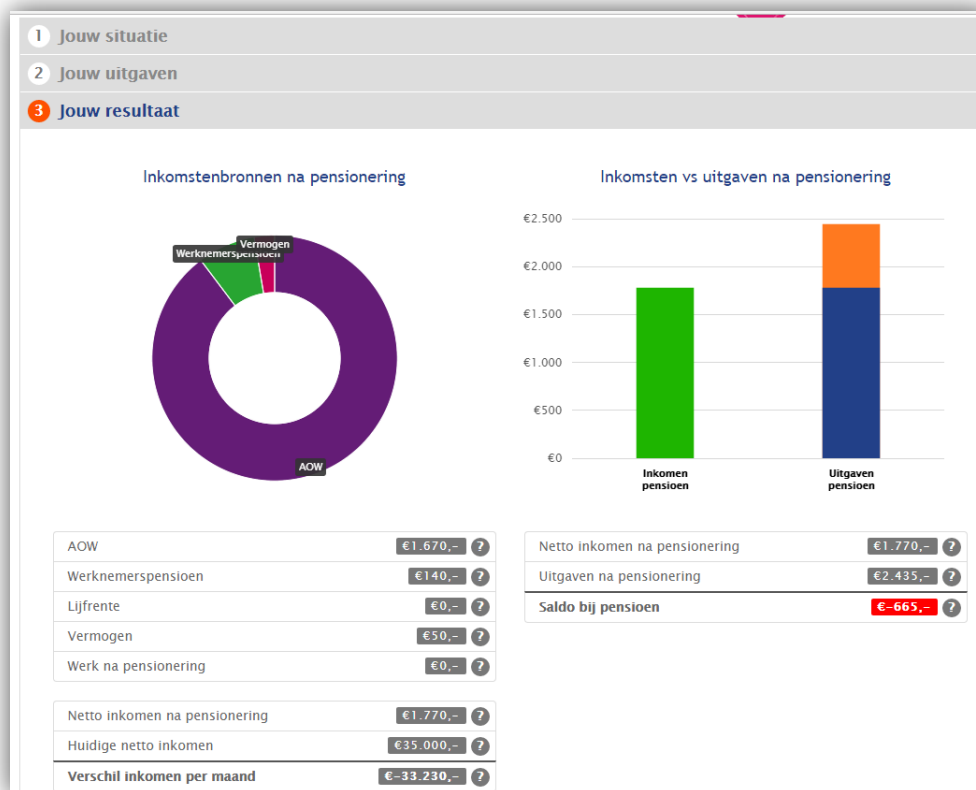
4.5.1 Pensioeninkomen

Een belangrijke rol is hier weggelegd voor financieel adviseurs. Zij zijn bij uitstek de personen die consumenten kunnen helpen om hen een duidelijk beeld te kunnen geven van het pensioen, de hoogte van pensioengelden en de toekomst van deze gelden. (Wetten, z.d.) Veelal werken financieel planners met systemen die de financiële situatie nu en in de toekomst in kaart kunnen brengen. Belangrijk is om dit samen met de klant te doen. Op deze manier krijgt de klant een totaal overzicht van zijn financiële situatie nu en in de toekomst. De Pensioenschiif-van-Vijf, figuur 11, van het Nibud is hier een eenvoudig

Figuur 11: Pensioenschiif-van-Vijf (Nibud, Pensioenschiif-van-Vijf, z.d.)

voorbeeld van. (Nibud, Pensioenschijf-van-Vijf, z.d.) Inkomsten en uitgaven worden hierdoor inzichtelijk gemaakt. Naast dat de adviseur gegevens van de klant verzameld om dit overzicht te kunnen maken, is het van groot belang dat het overzicht op een duidelijke manier wordt gepresenteerd aan de klant. In figuur 12 is een eenvoudig overzicht te zien die inzicht kan geven aan de klant. Dit betreft een voorbeeld berekening voor de inkomsten en uitgaven na

Figuur 12: financieel overzicht na pensionering

pensionering. Voor de huidige situatie is het van belang om te weten of de klant naast de noodzakelijke uitgaven maandelijks geld overhoudt waarmee hij eventueel maatregelen kan treffen. Voor de pensioensituatie is het van belang om te weten of het pensioeninkomen voldoende is om alle noodzakelijke en wenselijke uitgaven te kunnen doen. Uit onderzoek is gebleken dat het werken met netto-bedragen het meeste inzicht geeft. (AFM, Pensioenrisicoanalyse, 2012)

4.5.2 Onzekerheden inzichtelijk maken

Naast het in kaart brengen van de huidige en toekomstige financiële situatie is het relevant om verschillende scenario's in kaart te brengen die inzichtelijk maken wat de gevolgen zijn van bepaalde risico's. (AFM, Pensioenrisicoanalyse, 2012) Risico's die van grote invloed kunnen zijn op de financiën zijn: overlijden, woning kopen, verhuizen, werkloosheid, arbeidsongeschiktheid, scheiden, samenwonen of trouwen, baanswitch en kinderen krijgen. (Wijzer in Geldzaken, 2016) Voor ondernemers kunnen dit risico's zijn die meer betrekking hebben op de eigen onderneming en gevolgen hebben voor de persoonlijke financiële situatie. Maar ook de gevolgen van inflatie, wat vaak een daling van de koopkracht betekend, een korting van het pensioen, het uitblijven van indexatie of een wijziging in de pensioenregeling zijn zaken die van belang zijn om in kaart te brengen. (AFM, Pensioenrisicoanalyse, 2012)

4.5.3 Mogelijke maatregelen

Naast het inzichtelijk maken van het toekomstige pensioeninkomen en of dit voldoende is, de impact die life-events kunnen hebben, de gevolgen van wijzigingen die pensioenfondsen kunnen

doorvoeren, is het hebben van inzicht in mogelijke maatregelen een onderdeel van het pensioenbewustzijn. Financieel adviseurs hebben kennis van financiële producten of andere mogelijkheden om te zorgen voor voldoende inkomen tijdens pensionering. Deze producten en mogelijkheden kunnen worden uiteengezet. Hierbij kan gedacht worden aan maatregelen, zoals sparen op een spaarrekening of deposito, afsluiten van een levensverzekering, aflossen op de hypotheek, beleggen, langer doorwerken of minder uitgaven tijdens pensionering. Voor ondernemers behoort de opbouw van een oudedagsreserve of het aansluiten bij een (collectief ondernemers) pensioenfonds, maar ook de verkoop van de onderneming tot de mogelijkheden. Veelal kan de software die een financieel adviseur gebruikt de gevolgen van één of meerdere maatregelen doorberekenen in de situatie van de klant. Het is van belang dat het voor de klant inzichtelijk wordt wat de gevolgen zijn voor het treffen van maatregelen. Wat moet een klant bijvoorbeeld nu opzij leggen en wat zijn de baten daarvan tijdens pensionering. Zo kunnen verschillende scenario's worden doorberekend en inzichtelijk worden gemaakt voor de klant.

4.5.4 Continu proces

Een financieel plan is niet in alle gevallen iets wat actueel blijft als er niet meer naar gekeken wordt, nadat het voor het eerst is opgesteld. Zoals eerder genoemd kunnen wijzigingen in de persoonlijke situatie, maar ook wetswijzigingen en wijzigingen door pensioenfondsen van invloed zijn op de financiële situatie en het financieel plan. Als gevolg van deze veranderingen is het van belang om het financiële plan weer onder de aandacht te brengen bij de klant. In het geval van wetswijzigingen, maar ook als een financieel adviseur van zijn klant weet dat er zich veranderingen hebben voorgedaan in de persoonlijke situatie, is het van belang dat hij de klant een oproep stuurt om samen naar het financieel plan te kijken en deze zo nodig bij te stellen. De verantwoordelijkheid van de klant om wijzigingen te melden, is noodzakelijk om te benoemen en het belang hiervan aan de klant duidelijk te maken. Om ervan verzekerd te zijn dat het financieel plan actueel blijft en passend is bij het klantprofiel, is het nuttig om als adviseur en klant deze, naast bijzondere zaken die zich voor kunnen doen in de persoonlijke situatie, eens in de zoveel jaar te bekijken en zo nodig aan te passen.

4.6 Hindernissen

Bij het inzichtelijk maken van de zaken die bij het pensioenbewustzijn behoren, zoals hierboven beschreven, worden de verkeerde denkstappen die mensen kunnen maken als het gaat om hun pensioen weggenomen. Maar om daadwerkelijk tot actie te komen, moeten ook de volgende hindernissen worden overbrugd:

- Sociale vergelijking
- Onvoldoende wilskracht
- Complexiteit
- Handelingsperspectief
- Overschatting

4.6.1 Inzicht door vergelijking

Het verwachte pensioeninkomen kan begrijpelijk worden gemaakt als mensen dit kunnen vergelijken. Daarnaast zeggen netto-bedragen mensen meer dan bruto-bedragen. De zogenaamde life-events en de invloed daarvan op de financiële situatie kunnen middels vergelijkingen inzichtelijk worden gemaakt. Het inzichtelijk maken van het toekomstige pensioeninkomen, of dit voldoende is om alle uitgaven te kunnen doen en de impact van life-events alleen is niet voldoende om mensen aan te zetten tot actie. (AFM, Pensioenrisicoanalyse, 2012)

4.6.2 Wilskracht

Om ervoor te zorgen dat consumenten voldoende wilskracht hebben om maatregelen te treffen voor hun pensioeninkomen en bijvoorbeeld geld opzij te zetten voor later, moeten zij op hun eigenbelang worden aangesproken. Door duidelijk weer te geven dat een tekort tijdens pensionering wordt voorzien als zij nu geen maatregelen treffen, zal de consument inzien dat hij

zelf een probleem heeft. De informatie die inzicht geeft in de financiële situatie tijdens pensionering moeten consumenten in staat stellen dat zij zelf kunnen beoordelen of dit voldoende is of niet. (AFM, Pensioenrisicoanalyse, 2012)

4.6.3 Complexiteit

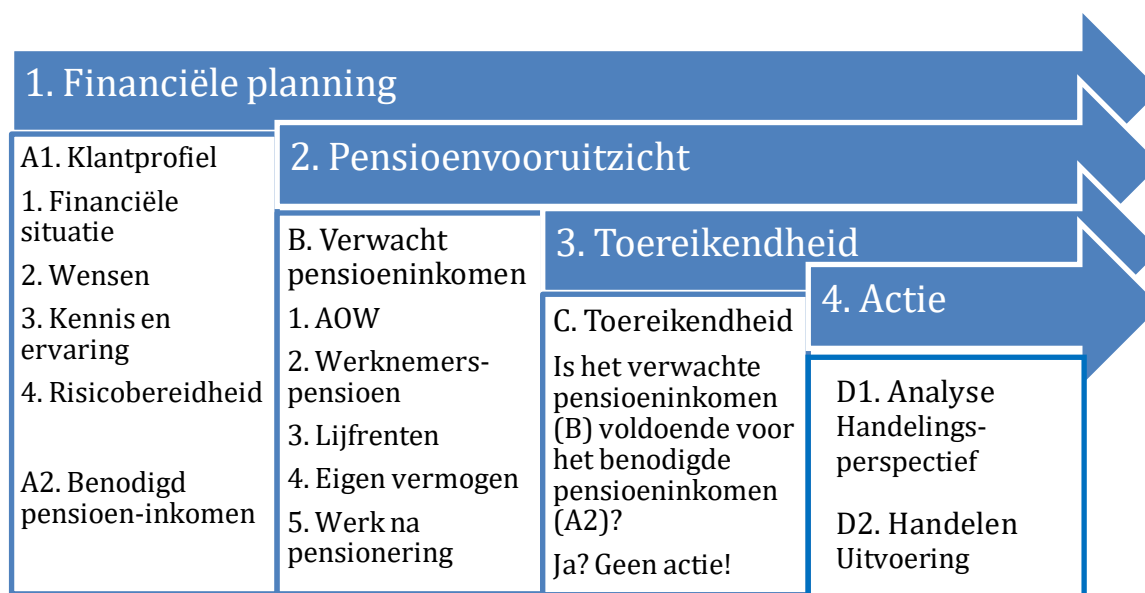
Om de complexiteit van de maatregelen te beperken, kunnen de scenario's worden gebruikt om de lasten en baten van verschillende maatregelen inzichtelijk te maken. Uiteraard is er een scala aan mogelijkheden om een tekort in het pensioeninkomen aan te kunnen pakken. De adviseur kan op basis van zijn kennis en ervaring en het klantprofiel een selectie maken van maatregelen die passend zijn voor de klant die tegenover hem zit. Zo hoeven niet alle maatregelen doorgenomen te worden, maar alleen die die aansluiten bij de financiële situatie, wensen, risicobereidheid en doelstellingen van de klant.

4.6.4 Handelingsperspectief

Naast informatie die het pensioenbewustzijn vergroot, is het van belang dat de consument ook geholpen worden in de stappen die zij kunnen nemen. Uit onderzoek blijkt namelijk dat mensen het maken van een pensioenplanning uit de weg gaan als zij enkel inzicht krijgen in de risico's die hiermee gepaard gaan. Op deze manier heeft het verstrekken en inzichtelijk maken van pensioeninformatie geen nut. Een adviseur kan de klant dus helpen door de maatregelen die zij kunnen treffen om de financiële situatie van de oude dag te verbeteren, vast te leggen. De adviseur kan in aansluiting op het klantprofiel wat bestaat uit het inzichtelijk maken van de financiële situatie, wensen en doelen, kennis en ervaring en de risicobereidheid van de klant inzichtelijk maken welke maatregelen het meest geschikt kunnen zijn om voldoende inkomsten te hebben tijdens pensionering om alle uitgaven te kunnen doen. (AFM, Pensioenrisicoanalyse, 2012)

4.7 Stappenplan

Bovenstaande zaken die van belang zijn voor een financieel adviseur om door te lopen met de klant zijn in figuur 13 weergegeven. Dit schema is een hulpmiddel om het pensioenbewustzijn te vergroten en te klant te stimuleren om actie te ondernemen om voldoende inkomen te hebben na pensionering. Dit schema is zowel voor werknemers als ondernemers te gebruiken. Onder het schema is de toelichting te vinden.

Figuur 13: Schema pensioenadvies (Kortleve, Verbaal, & Kuiper, 2013)

1. Financiële planning

Een belangrijk onderdeel van de eerste stap is het in kaart brengen van de wensen die de consument heeft voor zijn pensioneringsfase. Wat is zijn gewenste manier van leven en welk inkomen is hiervoor nodig? Uiteraard is dit een belangrijke eerste stap, maar dit maakt de consument ook meer betrokken bij zijn pensioenplanning, omdat het over zijn toekomstige leven gaat. Bovendien wordt het nadenken over de manier van leven tastbaarder voor de persoon.

Stap 1
Wat wil de consument?

2. Pensioenvooruitzicht

De tweede stap is het in kaart brengen van de verwachte inkomsten die de consument vanaf zijn pensioendatum hoopt te ontvangen. Daarnaast is het relevant om diverse scenario's in kaart te brengen. Wat gebeurt er als de partner overlijdt met het inkomen? Dit dient ook bekeken te worden voor arbeidsongeschiktheid, werkloosheid en eventuele andere gebeurtenissen die zich bij de persoon in kwestie voor kunnen doen, maar ook binnen de pensioenregeling. Door deze scenario's in beeld te brengen, krijgt de consument een beeld wat er met zijn pensioeninkomen kan gebeuren in verschillende situaties.

Stap 2
Wat is het verwachte pensioeninkomen?

3. Toereikendheid

Na het in kaart brengen van het benodigde en verwachte pensioeninkomen, is de derde stap het in kaart brengen van het eventuele tekort. Hier kunnen twee uitkomsten uit naar voren komen. Allereerst kan, rekening houdend met de risico's, gezegd worden dat de wensen en het verwachte inkomen niet met elkaar botsen. Bij deze uitkomst hoeft er geen verder actie ondernomen te worden. De tweede uitkomst is dat, rekening houdend met de risico's, er wel wordt verwacht dat er een tekort zal ontstaan. Bij deze uitkomst moet er wel actie ondernomen worden. Deze actie kan bestaan uit één of meerdere maatregelen.

Stap 3
Is het pensioeninkomen voldoende?

4. Actie

Als het pensioeninkomen niet toereikend is, wat in stap 3 is geconcludeerd, is het van belang dat er actie wordt ondernomen. Deze actie kan bestaan uit verschillende stappen. Van belang is om weer bij stap 1 te beginnen en het schema weer door te lopen totdat er geen tekort meer wordt verwacht. Zo kan de consument zijn wensen nog eens overwegen en mogelijk aanpassen (stap 1). Ook kan er een aanpassing worden gemaakt in het verwachte pensioeninkomen, doordat de consument besluit om toch te gaan werken tijdens pensionering of op andere manier in één van de drie pijlers meer pensioeninkomsten te genereren (stap 2). Door een aanpassing in stap 1 en/of 2 zal de toereikendheid ook aangepast worden. Er wordt dan gekeken of er nog een tekort wordt verwacht of niet. Zo nodig wordt het stappenplan weer vanaf stap 1 doorlopen. Als het gewenste en verwachte inkomen met elkaar in overeenstemming zijn, wordt het schriftelijke, financiële plan afgesloten door 'de actie' vast te stellen. Zoals eerder is weergegeven zet het enkel noemen van risico's mensen niet aan tot actie. Maar als een actieplan wordt opgesteld, is de consument in staat actie te ondernemen. Het handelingsperspectief moet voor de consument overzichtelijk worden gemaakt. Gesteld kan worden dat het voor de consument het moeilijkst is om deze stap goed in kaart te brengen. Advies van een financieel adviseur is dus van groot belang. Wel is het van belang om richting de consument te vermelden dat de uitvoering van de besproken maatregelen, binnen zijn of haar verantwoordelijkheid valt. (Kortleve, Verbaal, & Kuiper, 2013)

Stap 4
Welke actie moet de consument ondernemen?

4.8 Rol van de adviseur

De rol van de adviseur bij de verschillende stappen wordt kort en bondig weergegeven.

1. De klant de juiste vragen stellen om hem of haar na te laten denken en een realistisch beeld van de gewenste toekomst te laten schetsen.
De huidige inkomsten en uitgaven door de klant in kaart laten brengen en deze aanpassen naar de toekomstige situatie.
Door vergelijking met andere consumenten kan de klant een duidelijker overzicht en beeld krijgen van de toekomstige financiële situatie.
2. In kaart brengen van: aanspraken, koopkracht, risico's en life-events. Wat zijn de gevolgen als pensioenaanspraken wel of niet worden geïndexeerd, welke invloed heeft inflatie op het besteedbare inkomen? Welke life-events kunnen zich voordoen in het leven van de klant en wat zijn daarvan de gevolgen? Het is van belang om de gevolgen van deze risico's op de persoonlijke situatie toe te passen. Mensen zijn namelijk op zoek naar zekerheden en willen negatieve informatie het liefst vermijden. Daarom moet de impact van risico's persoonlijk worden gemaakt.
3. Wat is de impact van een mogelijk tekort voor de consument? Bewustzijn bij de consument creëren dat een tekort nu het beste aangepakt kan worden. Hier kan ook de vergelijking worden gemaakt met anderen om voor de consument inzichtelijk te maken of hij meer risico's loopt dan gemiddeld. Het is aan de consument om te beoordelen of hij de risico's acceptabel vindt of niet.
4. Door handelingsperspectief te schetsen, krijgt de consument het bewustzijn dat hij of zij het heft in handen heeft om de eigen pensioensituatie te verbeteren.
Verschillende mogelijke maatregelen in kaart brengen en de voor- en nadelen hiervan in kaart brengen. Zo kan een bewuste keuze worden gemaakt. (Kortleve, Verbaal, & Kuiper, 2013)

Hoofdstuk 4 Discussie

In dit hoofdstuk wordt de doelstelling en een korte samenvatting van het onderzoek weergegeven gevolgd door een kritische blik op de gekozen aanpak en de resultaten.

Doel van dit onderzoek is om financieel adviseurs te voorzien van handvatten om het pensioenbewustzijn te vergroten en de pensioenactie van klanten te stimuleren. Evenals uit veel andere onderzoek blijkt ook uit dit onderzoek dat het pensioenbewustzijn en de pensioenactie laag zijn onder Nederlandse werknemers en ondernemers voor de inkomstenbelasting. Velerlei ontwikkelingen hebben onzekerheid wat betreft pensioeninkomsten en –uitgaven tot gevolg. Meer verantwoordelijkheid voor de financiële situatie na pensionering komt bij de consument te liggen. Het is van groot belang dat zij op tijd maatregelen treffen voor een toereikend pensioeninkomen. Dit onderzoek heeft in kaart gebracht welke rol een financieel adviseur op zich kan nemen om zijn klanten door middel van overzicht, inzicht en actie meer pensioenbewust door het leven te laten gaan en pensioenactie te stimuleren.

De resultaten van de ontwikkelingen die het huidige pensioenstelsel beïnvloeden, de oorzaken van het lage pensioenbewustzijn en weinig pensioenactie konden gebaseerd worden op betrouwbare en gefundeerde bronnen en zorgden voor een goed lopend onderzoek. Door het doen van gedegen vooronderzoek weken de resultaten van het onderzoek niet af van de verwachte uitkomsten. Het doen van kwalitatief onderzoek en het indelen van bronnen naar deelvraag was een geschikte methode om dit onderzoek uit te voeren en om tot betrouwbare resultaten te komen.

Om tot meer gefundeerde resultaten te komen wat een financieel adviseur kan betekenen voor de klant, was het nuttig geweest om onderzoek te doen in de praktijk en te onderzoeken wat zowel financieel adviseurs als klanten een doelgerichte aanpak vinden om het pensioenbewustzijn en de pensioenactie te vergroten. In de wetenschappelijke literatuur is onvoldoende informatie bekend om hier tot gegronde, betrouwbare resultaten te komen. In een vervolgonderzoek kan onderzocht worden wat de wensen en behoefte zijn van de klant in de praktijk. Uiteraard is het van groot belang dat er op landelijk niveau zaken worden geïnitieerd die de gehele beroepsbevolking bereiken. Consumenten moeten namelijk nog altijd zelf de stap naar een financieel adviseur nemen. Vervolgonderzoek naar het landelijk vergroten van het pensioenbewustzijn is belangrijk om de hele beroepsbevolking te bereiken.

Daarnaast is het een grote vraag hóéveel verantwoordelijkheid er bij de consument zal komen te liggen voor de financiële situatie na pensionering. Het huidige overheidsbeleid zet daar zeker op in. De toekomst is onzeker. Onderzoek of het mogelijk is om meer verantwoordelijkheid bij de consument te leggen, is van groot belang. Onvoldoende pensioeninkomen onder een groot deel van de bevolking zal voor veel maatschappelijke onrust en onvrede zorgen.

Gezien de ontwikkelingen en het lage pensioenbewustzijn vind ik dat er voor de overheid een grote taak is weggelegd om de hele bevolking bewust te maken van de noodzakelijkheid van een goed pensioeninkomen. Daarnaast vind ik dat de overheid de taak heeft om duidelijkheid te verschaffen over de toekomst van het pensioenstelsel. Hoe meer onzekerheid er is, hoe minder snel mensen immers in actie zullen komen. Kortom, voor de pensioensector is een schone taak weggelegd om stappen te zetten die als doel hebben een goed verzorgde oude dag van de Nederlandse beroepsbevolking.

Hoofdstuk 5 Conclusies en aanbevelingen

Een goed verzorgde oude dag is van groot belang. Tegenstrijdig is het als blijkt dat het pensioenbewustzijn en de pensioenactie zeer gering is bij de Nederlandse consument. Voor financieel adviseurs is het van belang om te weten wat de haper is en hoe deze weggenomen kan worden. Dit onderzoek legt de haper bloot, maar ook de rol die voor een financieel adviseur is weggelegd.

Een goed pensioen en medeverantwoordelijk zijn voor de financiële situatie na pensionering vindt men vanzelfsprekend. Toch zegt 66% niet op de hoogte te zijn van het inkomen na pensionering. Drie kwart van de beroepsbevolking maakt zich geen of weinig zorgen of het pensioeninkomen voldoende is om rond te kunnen komen. Ontwikkelingen in economisch, demografisch, politiek en maatschappelijk Nederland zorgen ervoor dat *voldoende pensioeninkomen niet altijd vanzelfsprekend* is en dat het noodzakelijk is dat mensen op *tijd maatregelen treffen* als een tekort wordt voorzien. Bovendien neemt de *eigen verantwoordelijkheid* voor de eigen financiële pensioensituatie toe.

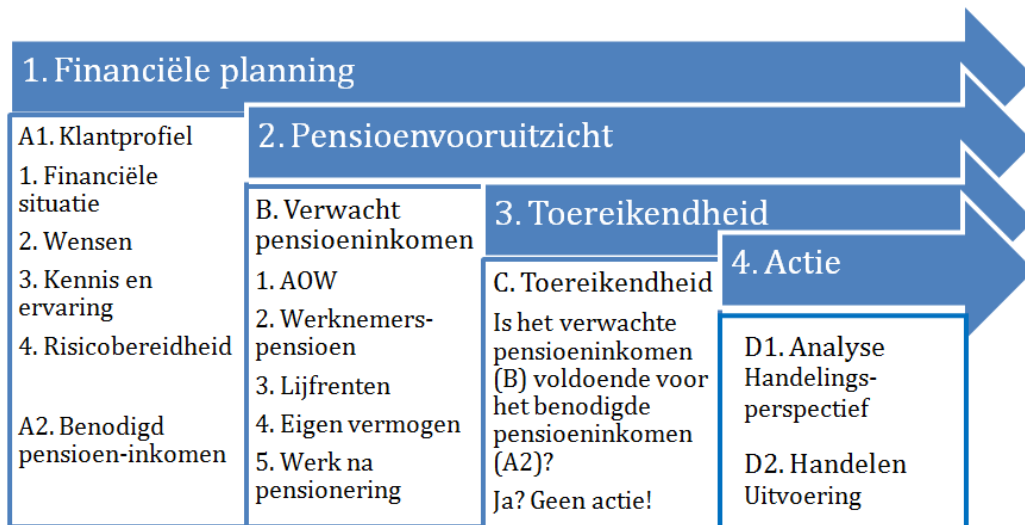
Hoe ouder mensen zijn, des te meer zorgen maken zij zich over hun financiële toekomst. De impact van life-events kunnen van grote invloed zijn op de financiële situatie na pensionering, echter beseft ongeveer de helft van de consumenten dit. Twee derde weet niet welke zaken geregeld kunnen worden om meer pensioeninkomen te ontvangen tijdens pensionering. Veelal zijn ondernemers zelf verantwoordelijk, omdat zij geen deel uitmaken van een pensioenregeling. Dit veroorzaakt echter niet dat zij meer pensioenbewustzijn. Het lage pensioenbewustzijn valt te verklaren uit het feit dat mensen zich troosten met allerlei gedachten die ervoor zorgen dat zij hun pensioenvoorbereiding voor zich uit schuiven of zelfs achterwege laten. Zo zorgt de gedachte, '*present bias*' genoemd, dat zaken van nu belangrijker zijn dan zaken in de toekomst, maar ook *sociale vergelijking* dat de consument pensioenzaken blijft uitstellen. Bovendien is het denken aan oud worden iets wat een negatieve gevoelswaarde bij mensen oproept, '*retirement anxiety*'. Pensioen, onlosmakelijk vermogen aan ouderdom, is dus ook iets waar consumenten liever niet over nadenken. Veelal brengen deze gedachten uitstelgedrag teweeg. Om consumenten in actie te laten komen, moeten deze hindernissen overbrugd worden.

Als het probleem niet wordt ingezien van te weinig pensioeninkomen, treft men uiteraard geen maatregelen om dit tekort aan te vullen. Maar ook als men dit tekort wel aan ziet komen, is dit geen garantie dat men maatregelen treft. Ruim één derde legt geld opzij om te sparen voor een aanvulling op het pensioen. De meest genomen maatregelen is sparen op een spaarrekening of deposito, 46% van de consumenten die maatregelen treft, kies hiervoor. De *complexiteit, gebrek aan handelingsperspectief, onvoldoende wilskracht, zelfoverschatting* en de *sociale vergelijking* met de omgeving die geen maatregelen treft, zorgen ervoor dat mensen niet overgaan tot actie.

Een financieel adviseur kan een rol van betekenis innemen om bij zijn klanten het pensioenbewustzijn te vergroten en de pensioenactie te stimuleren. Het verschaffen van *overzicht, inzicht en actie* is de beste manier om het pensioenbewustzijn en de pensioenactie te stimuleren. Relevante zaken zijn om zoveel als mogelijk uit te gaan van de persoonlijke en financiële situatie van de klant. Mogelijke risico's moeten bloot worden gelegd, maar ook het bieden van een actieplan wat de klant handvatten biedt om maatregelen te treffen voor voldoende pensioeninkomen is een belangrijke taak van de financieel adviseur. Het up-to-date houden van het financiële plan is van groot belang.

Aanbevelingen

- Om het pensioenbewustzijn en de pensioenactie te vergroten, zullen de biases en heuristieken, waarvan affect heuristiek, present bias, sociale vergelijking en gebrek aan handelingsperspectief de belangrijkste zijn, overbrugd moeten worden. Consumenten zijn er zeer bij gebaat als financieel adviseurs onderstaand schema gebruiken.

- Het toepassen op de persoonlijke, financiële situatie zorgt ervoor dat pensioenzaken meer gaan leven en verbonden zijn aan het leven en de toekomst van de klant.
- Als ondersteuning kan het bewustzijn en de actie eveneens worden vergroot als financieel adviseurs jaarlijks een herinnering naar hun klanten sturen of zich veranderingen hebben voor gedaan in de persoonlijke situatie of in de pensioenregeling die het noodzakelijk maken om de pensioenzaken samen te bespreken en zo nodig aan te passen.
- Benadruk aan de consument dat het de eigen verantwoordelijk is en blijft om verzekerd te zijn van een goed pensioeninkomen.

Aanbevelingen vervolgonderzoek

- Om een zo groot mogelijk publiek te bereiken of in aanraking te laten komen met een financieel adviseur zal onderzoek verricht moeten worden naar middelen die dit mogelijk kunnen maken.
- Financieel adviseur kunnen niet alleen zorgen voor een toename van het pensioenbewustzijn en de pensioenactie. Alle partijen in de pensioensector, zoals overheden, pensioenfondsen, toezichthouders, consumentenorganisaties en andere partijen in de financiële sector. Er zal onderzoek moeten worden gedaan naar een integrale aanpak, waarbij deze partijen samen meer kunnen bereiken om pensioenbewustzijn te vergroten en pensioenactie te stimuleren.

Bibliografie

- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. (2014, Juni). *Wat zijn de zorgkosten*. Opgehaald van <http://www.nationaalkompas.nl/zorg/huidige-kosten/>
- AFM. (2010, Januari). *Geef Nederlanders pensioeninzicht*. Opgehaald van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2010/03/10/afm-rapport-geef-nederlanders-pensioeninzicht-werken-aan-vertrouwen-door-dichten-van-de-verwachtingskloof>
- AFM. (2012, Februari). *Pensioenrisicoanalyse*. Opgehaald van www.afm.nl/~profmedia/files/rapporten/2012/rapport-pensioenrisicoanalyse.ashx
- AFM. (2015, Oktober). *Bijlage A: Pensioen specifieke heuristieken en biases*. Opgehaald van <https://www.afm.nl/nl-nl/professionals/nieuws/2015/nov/rapport-pensioentekort>
- AFM. (2015, november). *Bijlage D - aanpakken pensioentekort voor veel Nederlanders nog te ingewikkeld*. Opgehaald van <https://www.afm.nl/nl-nl/professionals/nieuws/2015/nov/rapport-pensioentekort>
- AFM. (2015, Oktober). *Neem drempels weg opdat Nederlanders in actie komen voor hun pensioen*. Opgehaald van <https://www.afm.nl/nl-nl/professionals/nieuws/2015/nov/rapport-pensioentekort>
- AFM. (z.d.). *Vergunningen en regels*. Opgehaald van <https://www.afm.nl/nl-nl/professionals/doelgroepen/adviseurs-bemiddelaars/advies-bemiddeling/vergunningen-regels>
- Berentsen, L. (2016, Juni). *Versobering van de verzorgingsstaat*. Opgehaald van <https://fd.nl/economie-politiek/1156036/versobering-van-de-verzorgingsstaat-heeft-sociale-scheidslijnen-verscherpt>
- Bollen-Van den Boorn, D., Boumans, M., van Ginkel, M., & Janssen, E. (2014, April). *100 jaar omkeerregel*. Opgehaald van https://www.pggm.nl/wat-vinden-we/Documents/drieluik-de-fiscale-behandeling-van-pensioensparen-deel-1_mbb.pdf
- Bovenberg, L. (2014, April). *Pensioeninnovatie in Nederland en de wereld*. Opgehaald van http://www.tpedigitaal.nl/assets/static/1_Bovenberg-4-2014.pdf
- CBS. (2015, December). Opgehaald van <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2015/07/rente-daalt-alsmaar-verder>
- CBS. (2015, Augustus). *Totale pensioenaanspraken van Nederland in Beeld*. Opgehaald van <https://www.cbs.nl/-/.../2015-totale-pensioenaanspraken-van-nederland-in-beeld.pdf>
- CBS. (2016, Maart). *Bevolkingspiramide*. Opgehaald van <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/bevolkingspiramide>
- CBS. (2016, Mei). *Trends levensverwachting*. Opgehaald van <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=37360ned&D1=3&D2=a&D3=0,21,61,81&D4=0,8,13,17,24,41,54,65,84,91-96&HDR=G1,T&STB=G2,G3&VW=T>

- CBS. (2016, Juni). *Witte vlekken op pensioengebied*. Opgehaald van <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2016/22/witte-vlekken-op-pensioengebied-2013>
- CCBLB. (z.d.). *Uw pensioen*. Opgehaald van <http://ccblb.com/nl/upcoming-uw-pensioen-als-ondernemer>
- CPB. (2016, Maart). *Raming van de zorguitgaven 2018-2021*. Opgehaald van <https://www.cpb.nl/publicatie/een-raming-van-de-zorguitgaven-2018-2021>
- DNB. (2013, Mei). *Beperking Witteveenkader kan economie oppepper geven*. Opgehaald van <https://www.dnb.nl/nieuws/nieuwsoverzicht-en-archief/dnbulletin-2013/dnb291008.jsp>
- DNB. (2016, Mei). *Lage rente uitdaging voor gehele financiële sector; integriteit blijft zorgpunt*. Opgehaald van <https://www.dnb.nl/nieuws/nieuwsoverzicht-en-archief/persberichten-2016/dnb341434.jsp>
- Giesbers H., V. A. (2014, Juni 23). Opgehaald van Wat zijn de belangrijkste verwachtingen voor de toekomst?: <http://www.nationaalkompas.nl/bevolking/vergrijzing/toekomst/>
- Goudswaard, K. (2011, December). *Op hoeveel pensioen kunnen we straks nog rekenen?* Opgehaald van <http://media.leidenuniv.nl/legacy/kpg-2011-09.pdf>
- Goudswaard, K. (2013, april). *Hoe ziet het Nederlandse pensioenstelsel er in de toekomst uit?* Opgehaald van <http://media.leidenuniv.nl/legacy/kpg-2013-04.pdf>
- Goudswaard, K. (2014, November). *Wat is een adequaat pensioen?* Opgehaald van <http://media.leidenuniv.nl/legacy/kpg-2015-00.pdf>
- Groot, E. v. (2016, November 18). *Korten van pensioenen van 1,2 miljoen mensen dreigt*. Opgehaald van <http://www.nu.nl/pensioen/4353076/korten-pensioenen-van-21-miljoen-mensen-dreigt.html>
- Hamer, M. (2015, Maart). *Toekomst pensioenstelsel*. Opgehaald van https://www.ser.nl/~media/db_deeladviezen/2010_2019/2015/toekomst-pensioenstelsel/toekomst-pensioenstelsel-2.ashx
- Harten, J. v. (2015, Mei 22). *De AOW-franchise uitgelegd*. Opgehaald van <http://www.pensioenweblog.nl/de-aow-franchise-uitgelegd-2/>
- Hoff, S. (2015, Augustus). *Pensioenen: solidariteit en keuzevrijheid*. Opgehaald van <http://denationalepensioendialoog.nl/item/614>
- J. Krijnen, S. B. (2014, Mei). *Waarom mensen de pensioenvoorbereiding uitstellen en wat daartegen te doen is*. Opgehaald van <https://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=133879>
- Kommer, G., & Poos, M. (2013, December). *Wat zijn trends in zorgkosten?* Opgehaald van <http://www.nationaalkompas.nl/zorg/trends-in-kosten/>
- Kortleve, N., Verbaal, G., & Kuiper, C. (2013, juni). *Op naar actieve pensioenconsumenten*. Opgehaald van https://www.pggm.nl/wat-vinden-we/Documents/op-naar-actieve-pensioenconsumenten_pggm.pdf

- Krijnen, J., Breugelmans, S., & Zeelenberg, M. (2014, Mei). *Waarom mensen de pensioenvoorbereiding uitstellen en wat daartegen te doen is*. Opgehaald van <https://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=133879>
- Lewin, E. (2015, Maart). *De pensioendialoog als politieke discussie*. Opgehaald van <https://www.pggm.nl/wat-vinden-we/Paginas/De-pensioendialoog-als-politieke-discussie.aspx>
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2012, Juni). *Pensioen in duidelijke taal*. Opgehaald van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2012/06/26/rapport-pensioen-in-duidelijke-taal>
- Nibud. (2016). *Bestedingen van ouderen*. Opgehaald van https://www.nibud.nl/wp-content/uploads/Bestedingen-van-ouderen_Nibud_PWC_juni-2016.pdf
- Nibud. (z.d.). *Financiële planning*. Opgehaald van <https://www.nibud.nl/consumenten/themas/financiele-planning/>
- Nibud. (z.d.). *Pensioenschijf-van-Vijf*. Opgehaald van <https://service.nibud.nl/pensioenschijf/#/panel/0>
- Prast, H., & Soest, A. v. (2014, Maart). *Pensioenbewustzijn*. Opgehaald van <https://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=134719>
- Raaij, W. F., & e.a. (2011, Januari). *Individual Differences in Pension Knowledge*. Opgehaald van https://www.cass.city.ac.uk/_data/assets/pdf_file/0008/79901/Van-Raaj.pdf
- Rabo Research. (2015, Maart 5). *Een toereikend pensioen is niet vanzelfsprekend*. Opgehaald van <https://economie.rabobank.com/publicaties/2015/maart/een-toereikend-pensioen-is-niet-vanzelfsprekend/>
- Reichert, S. J. (2012). *Het Nederlandse pensioensysteem*. Opgehaald van http://www.pensioenfederatie.nl/Document/Publicaties/Uitgaven/Nederlandse_pensioensysteem_Nederlandstalige_versie.pdf
- Rijksoverheid. (2016, Juli). *Kabinet presenteert koers naar beter pensioenstelsel*. Opgehaald van <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2016/07/08/kabinet-presenteert-koers-naar-beter-pensioenstelsel>
- Rijksoverheid. (2016, Juli). *Perspectiefnota Toekomst pensioenstelsel*. Opgehaald van <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/pensioen/documenten/publicaties/2016/07/08/bijlage-1-perspectiefnota-toekomst-pensioenstelsel>
- Rijksoverheid. (z.d.). *Opbouw pensioenstelsel*. Opgehaald van <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/pensioen/inhoud/opbouw-pensioenstelsel>
- Scribbr. (z.d.). *Overzicht van onderzoeksoorten*. Opgehaald van <https://www.scribbr.nl/category/onderzoeksmethoden/>

SVB. (2015, Augustus). *De ontwikkeling van de AOW-uitgaven van 1957 t/m 2050*. Opgehaald van pers.svb.nl/download/118943/ontwikkelingaow.pdf

SVB. (2016). *AOW-pensioen*. Opgehaald van http://www.svb.nl/int/nl/aow/wat_is_de_aow/wanneer_aow/

VSAE. (2016, Februari). *Vermogen tot vernieuwen*. Opgehaald van <https://issuu.com/vsae/docs/magazinesite/1?e=5707525/33879156>

W.L. Tiemeijer, C. T., & e.a. (2009). *De menselijke beslisser*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Wetten, P. v. (z.d.). *Een toekomstgericht pensioenstelsel*.

Wijzer in geldzaken. (2014, September). *Pensioenmonitor 2014*. Opgehaald van <https://www.wijzeringeldzaken.nl/platform-wijzeringeldzaken/publicaties/wijzer-in-geldzaken-pensioenmonitor-2014.pdf>

Wijzer in geldzaken. (2015, Maart). *Pensioenstelsel en keuzegedrag*. Opgehaald van <https://www.wijzeringeldzaken.nl/platform-wijzeringeldzaken/publicaties/pensioenstelsel-en-keuzegedrag-bijdrage-wijzer-in-geldzaken-aan-de-nationale-pensioendialoog.pdf>

Wijzer in Geldzaken. (2016, Oktober). *Pensioenmonitor 2016*. Opgehaald van <https://www.wijzeringeldzaken.nl/platform-wijzeringeldzaken/publicaties/wijzer-in-geldzaken-pensioenmonitor-2016.pdf>

Bijlage 1: Weg naar scriptie

Hoe ben ik gekomen tot het onderwerp voor mijn scriptie?

1. **Voorkeur** voor iets **financieels** wat van belang/toegevoegde waarde is voor particulieren en/of bedrijven
2. **Artikel in RD**: alternatieven voor sparen (juni 2016)
Interessant artikel wat heel actueel is in deze tijd waarin de rente op spaartegoeden laag is. Bovendien verwacht ik dat bij mijn stagebedrijf dit onderwerp zal aanspreken.
3. **Gesprek** met meneer **Geersing** over onderwerp scriptie
Belangrijke aandachtspunten uit dit gesprek:
 - Onderwerp 'alternatieven voor sparen' is goed, maar belangrijk om dit in verband te brengen met iets anders. Bijv. 'oude dag'.
 - Internet mag gebruikt worden om bronnen vandaan te halen, maar let wel op kwaliteit bron
 - Interview houden kan interessant zijn
 - In het huidige systeem waarin Nederlanders (werknemers) voor hun oude dag zorgen wordt hoofdzakelijk aanspraak gemaakt op de AOW-uitkering en opgebouwd pensioen.
Hoe lang is dit systeem nog levensvatbaar. Vergrijzing slaat toe. Wat is de impact van de leeftijdsgrens die omhoog is gegaan voor de AOW-uitkering en dat de AOW-leeftijd vanaf 2022 van de levensverwachting afhankelijk is.
 - Een tendens is dat de overheid zich terugtrekt en dat mensen steeds ouder worden.
Hoe wordt onze oude dag betaalbaar?
 - Terug naar de basis: waarom sparen we?
 - Denk eraan dat het onderwerp van de scriptie Noodzakelijk, Relevant en Maatschappelijk (relevant) moet zijn.
4. **Op zoek naar informatie** over (toekomst) oudedagsvoorziening. Er blijkt veel goede informatie beschikbaar te zijn. Juist omdat het een issue is in deze tijd, wordt er ook in deze tijd veel onderzoek naar gedaan.
5. Ik zoek naar de **definitie** (definities van sparen en oudedagsvoorziening) en maak een **mindmap** over de twee belangrijkste sleutelwoorden: sparen en oudedagsvoorziening. Wat zijn termen die in me op komen?

➤ Zie document 'Mindmap'
6. Het onderwerp: **De toekomst van de oudedagsvoorziening** lijkt me erg interessant.

In mail naar T. Geersing:
Is het een idee om me te verdiepen in de toekomst van de oudedagsvoorziening voor particulieren. Hierbij zou ik in het 1e hoofdstuk in kunnen gaan op het huidige 'stelsel' en de huidige tijd (wat die van invloed heeft op het 'stelsel'). In het 2e hoofdstuk mogelijke alternatieven die mijn inziens perspectief bieden.
In het laatste hfst zou ik het leuk vinden om wat meer de praktijk in te gaan en te onderzoeken hoe over de alternatieven zoals in hfst 2 onderzocht door deskundigen en particulieren wordt gedacht.
7. Nadat ik nog een tijdje nadenk over dit onderwerp en naar bronnen op zoek ga, **besluit** ik mijn scriptie te wijden aan de oudedagsvoorziening voor particulieren in de toekomst.

In een gesprek met mijn stagebedrijf ga ik in op het onderwerp en het vraagstuk waar ik mijn afstudeerwerkstuk aan wil wijden. Zij zijn enthousiast en geven mij de vrijheid om hierin verder te gaan. Ze geven aan dat het een actueel onderwerp is wat leeft in het bedrijf en bij klanten. Een mooie bijkomstigheid is dat ik eventueel verschillende interviews kan houden bij klanten van Breg & Partners en dat ik deskundigen uit het netwerk van het bedrijf kan gebruiken om te bevragen.

8. Hoe meer literatuuronderzoek ik doe en hoe meer ik nadenk over het onderzoek van mijn scriptie, hoe meer ik erachter kom dat er **veel informatie** over te vinden is en dat het een **breed onderwerp** is. Ik neem telefonisch contact op met T. Geersing om te brainstormen over het onderzoek en hoe ik tot een relevant en afgebakend onderzoek kan komen. De volgende tips geeft hij:
- Probeer gaandeweg je proces steeds meer af te bakenen
 - Houd korte interviews met mensen uit je omgeving om er achter te komen of zij bezig zijn met hun oude dag en hoe. Wat speelt er? Wat leeft er?

Ik ga me bezig houden met het bepalen van het exacte onderwerp voor mijn scriptie. Wat is maatschappelijk relevant? Hoe kom ik erachter dat dit speelt in de maatschappij en hoe kan ik de relevantie aantonen? Hoe baken ik mijn onderzoek af?

9. Ik denk verder na over bovenstaande vragen en doe **literatuuronderzoek**. Zo kan er gekeken worden naar de oudedagsvoorziening van werknemers, ondernemers, ZZP'ers, DGA's. Ik wil me hierin beperken tot de oude dag van werknemers en IB-ondernemers. Deze mensen kunnen in 3 pijlers vermogen opbouwen voor hun oude dag. Een groot deel van de groep werknemers hebben recht op AOW en hebben bij hun werkgever pensioen opgebouwd. De groep IB-ondernemers heeft recht op een AOW-uitkering, maar moet zelf voorzieningen regelen in de 2^e of 3^e pijler voor aanvullend inkomen op de oude dag. Het huidige pensioenstelsel staat onder druk door verschillende trends in de huidige maatschappelijke, economische en politieke situatie. Aanvullend kan in de 3^e pijler vermogen worden opgebouwd. Uit onderzoek blijkt dat 1 op de 3 werknemers minder inkomen krijgt dan zij verwachten. (AFM, Neem drempels weg opdat Nederlanders in actie komen voor hun pensioen, 2015)

Een citaat uit het rapport van de AFM over het pensioenprobleem:

*Het zou daarom verstandig zijn als men zich zou verdiepen in zijn financiële realiteit nu en in de toekomst, om zo nodig het financieel gedrag **tijdig aan te passen** zodat men bij pensionering niet geconfronteerd wordt met een teleurstelling waarvoor op dat moment weinig aanpassingsmogelijkheden zijn. Toch is pensioen een onderwerp waar veel mensen zich voor afsluiten waardoor ze geen inzicht hebben of krijgen in hun pensioenrealiteit, noch stappen nemen om teleurstelling of een pensioentekort te voorkomen. Volgens de Pensioenmonitor 2014 van Wijzer in Geldzaken maakt driekwart van de beroepsbevolking zich weinig tot helemaal geen zorgen of zij na pensionering voldoende geld hebben om hun normale levensstandaard voort te zetten. De meeste mensen zijn op de hoogte van de AOW, maar weten weinig over hun aanvullende pensioen. Vier op de tien consumenten weten niet in welk type regeling zij pensioen opbouwen; zes op de tien weten niet of hun werkgevers-pensioen wordt geïndexeerd of in het verleden is verlaagd.*

Vragen die dit onderwerp oproept:

- Moeten werknemers zich bezig houden met vermogen voor later? Is een AOW-uitkeringen en pensioenuitkering niet voldoende?
- Wat zijn ontwikkelingen in de maatschappij, politiek, economie die invloed hebben op het huidige pensioenstelsel?
- Hoe kan het pensioenbewustzijn worden vergroot?

- En hoe kunnen consumenten tot actie worden gemotiveerd om ook daadwerkelijk wat te doen om voldoende financiële middelen voor later op te bouwen?
- Wat zijn mogelijkheden om meer vermogen op te bouwen voor later?
- Wat zijn de wensen en behoeften van werknemers wat betreft hun oude dag (in financieel opzicht)?
- Zijn werknemers bereid om zelf te zorgen voor meer financiële middelen op hun oude dag?
- Moeten mensen aangemoedigd worden zelf meer verantwoordelijkheid te nemen voor hun pensioen?

De richting waar ik in het onderzoek met mijn hoofd- en deelvragen naar toe zou willen:

Hoofdvraag: Hoe kunnen werknemers ervoor zorgen dat zij voldoende bestedingsruimte hebben op hun oude dag?

Deelvragen:

1. Welke ontwikkelingen zorgen ervoor dat bij het huidige systeem onvoldoende financiële middelen worden opgebouwd?
2. Welke mogelijkheden hebben werknemers om te zorgen dat zij voldoende financiële middelen hebben op hun oude dag?
3. Moeten mensen worden aangezet om zelf actief bezig te zijn met de financiële positie op hun oude dag? Hoe kunnen mensen hiertoe worden aangezet?

10. Bovenstaande heb ik per mail naar T. Geersing gestuurd. Reactie op mail en telefoongesprek. **Belangrijke zaken** uit de mail en het telefoongesprek: Toon de maatschappelijke relevantie aan van je onderwerp. Liggen er daadwerkelijk mensen wakker van als jij dit onderzoek niet uitvoert. Welke mensen liggen er wakker van? Is er een verschil in leeftijd of mensen er in meer of mindere mate mee bezig zijn? Zo ja, hoe komt dit? Belangrijk om dit goed aan te kunnen tonen.

Naast het aantonen van de maatschappelijke relevantie, is het belangrijk om onderstaande vragen mee te nemen en te beantwoorden/aan te tonen in PvA:

- Willen mensen een stapje terug doen na hun pensioenleeftijd? Waarom wel of niet?
- Zijn de aow- en pensioenuitkering voldoende om financieel rond te kunnen komen?
- Komen de daadwerkelijke uitkeringen overeen met verwachte inkomsten.
- Hoeveel wordt opgebouwd in de drie pijlers?

Houd rekening met de volgende zaken:

- Neem de groep IB-ondernemers mee in het onderzoek. Zet de werknemer centraal, maar benoem waar relevant de IB ondernemer.
- Zowel de huizenbezitters als zij die geen huis hebben, kunnen mee worden genomen in het onderzoek. Het gaat in zijn geheel over vermogensvorming. Daarbij hoeft niet één van de groepen uitgesloten te worden.
- Als je zaken wilt onderzoeken hoe het onder mensen leeft, geef dan in het PvA hoe je dit wilt onderzoeken en wat het doel hiervan is.

11. Ik ga verder met mijn literatuuronderzoek en Plan van Aanpak.

12. Nadat ik de maatschappelijke relevantie heb uitgewerkt, stuur ik Tjerk een mail met dit gedeelte in de bijlage en aan de hand hiervan heb ik hoofd- en deelvragen opgestuurd waar ik graag reactie op wil.

Hoofdvraag:

Hoe kunnen werknemers en zelfstandige ondernemers ervoor zorgen dat zij voldoende financiële middelen hebben op hun oude dag?

Deelvragen:

1. Welke ontwikkelingen zorgen ervoor dat bij het huidige pensioensysteem onder druk staat?
2. Welke mogelijkheden hebben werknemers en zelfstandige ondernemers om te zorgen dat zij voldoende financiële middelen hebben op hun oude dag?
3. Hoe kan het pensioenbewustzijn worden vergroot onder werknemers en zelfstandig ondernemers en wat hebben zij nodig om zo nodig in actie te komen?

In de reactie op deze mail geeft Tjerk aan dat de formulering van de hoofdvraag en de deelvragen niet duidelijk zijn. De hoofdvraag is een open deur en ook de deelvragen geven niet voldoende ruimte tot onderzoek.

13. Mijn reactie op deze mail:

Dag Tjerk,
Bedankt voor je mail. Ik begrijp je reactie.

Misschien kun je even met mij mee denken. Aan de hand van mijn vooronderzoek wordt het steeds duidelijker waar ik echt naar toe wil.

Wat ik wil onderzoeken is of in het huidige pensioenstelsel (3-pijlersysteem) in de huidige tijd/samenleving het noodzakelijk is voor werknemers en zelfstandig ondernemers (voor IB) om privévoorzieningen te treffen zodat zij in de toekomst (wanneer zijn hun pensioenleeftijd bereiken) de zekerheid hebben van een toereikend inkomen op hun oude dag. Om te stellen of dit wel of niet noodzakelijk is wil ik onderzoeken welke ontwikkelingen van de afgelopen jaren invloed hebben op het huidige stelsel. **Zijn deze ontwikkelingen van dusdanige aard dat werknemers/ondernemers zelf in actie moeten komen?**

Met het vooronderzoek toon ik aan dat werknemers en ondernemers **er niet klakkeloos vanuit moeten gaan dat het wel automatisch goed zit met het inkomen op hun oude dag.** Opbouw valt niet alleen in de verantwoordelijkheid van overheid en in geval van aanvullend pensioen in de verantwoordelijkheid van werkgever. Als wn/ondernemer er achter komen dat hun inkomen vanaf pensioengerechtigde leeftijd of onvoldoende is om rond te kunnen komen of niet aan hun verwachtingen voldoet, is het belangrijk dat zij in actie komen om maatregelen te treffen/na te denken hoe zij dit gat op willen en kunnen vullen.

Dit onderzoek valt bijeen te brengen in de vraag:
Hoe noodzakelijk is het dat werknemers en zelfstandig ondernemers in het huidige pensioenstelsel pensioenbewust zijn en zo nodig privé voorzieningen treffen om bij het bereiken van hun pensioengerechtigde leeftijd de zekerheid te hebben van een toereikend inkomen op hun oude dag?

Maar.. zijn werknemers en ondernemers bekwaam om zelf voorzieningen te treffen. Hoe staat het met hun kennis? Zijn zij bereid om hier ruim voor pensioengerechtigde leeftijd mee bezig te zijn.

1. Welke demografische, maatschappelijke, politieke en economische ontwikkelingen beïnvloeden de zekerheid van de hoogte van toekomstige AOW- en pensioenuitkeringen?

Allereerst is het belangrijk dat men inziet dat men zelf ook een verantwoordelijkheid heeft voor de oude dag. Een logische vervolgvraag zou dan zijn:

2. Hoe kan bereikt worden dat werknemers en zelfstandig ondernemers meer pensioenbewust worden?

Is dit realistisch? **Je kunt hier een hele psychologische studie aan wijden. Hoe zit het met hun kennis, gedrag.. wat belemmert? > reactie Tjerk: Ja, dit is hem wat mij betreft.**

Als dit onderzocht is, zou de volgende stap zijn. 3. **Wat bepaalt of mensen de keuze moeten maken** om zelf voorzieningen te treffen en wat zijn hierin mogelijkheden die aansluiten bij mogelijkheden en wensen?

Ik hoop dat je even mee kunt denken en ik hoor graag van je..

Groeten, Rosalie

14. Reactie van Tjerk

Hoi Rosalie,

Nou...nog net op tijd, toch?

Moest er even over nadenken....in jouw mail heb ik een aantal regels rood gemaakt (zie bovenstaande mail). In een eerdere mail omschreef je al een hoofdvraag en een paar deelvragen. Mijn antwoord was kort en krachtig....'t Zijn inkoppers...en dat is niet goed. Op zich heb je een prachtig onderwerp, alleen een goeie hoofdvraag is lastig. Je moet niet een antwoord geven op de vraag van bijvoorbeeld een adviseur. Wat moet ik nu gaan adviseren.

Nee, laten we eens gaan nadenken hoe het komt dat weldenkende mensen niet in actie komen (of zijn gekomen) en dat pas vlak voor of tijdens hun oude dag erachter komen dat hun pensioen niet optimaal is. Daarbij weet je dat we het dan hebben over pijler 1 en 2.

Daar kun je een (deelvraag) van maken. Voor jouw denk ik meer in de richting: 'wat is de bewustwording van mensen met betrekking tot de tekorten in de 1ste en 2de pijler.... Of wat is het menselijk gedrag bij tekortkoming in hun financiële planning.

Daar is ook aardig wat literatuur over te vinden.....

<http://kassa.vara.nl/nieuws/nederlander-kijkt-financieel-niet-vooruit>

https://nl.wikipedia.org/wiki/Daniel_Kahneman

<http://www.panview.nl/persoonlijke-groei/ons-feilbare-denken-d-kahneman-samenvatting>

<http://www.trouw.nl/tr/nl/4468/Schrijf/article/detail/3121800/2012/01/15/Luister-nooit-naar-je-gevoel.dhtml>

kun je hier wat mee?

Met dit onderzoek heb je wellicht ook een antwoord op de vraag 'hoe moet je de bewustwording bij de consument als het gaat om pensioen ed' raken cq. Vergroten. En hoe ga je als adviseur hiermee om. Wat is jouw taak hierin. Hoe kun je de consument hierin begeleiden.....

Hoop dat je hier wat mee kunt..

Succes

Tjerk

Bijlage 2: Enquête financiële situatie oude dag

1. Geslacht
 - ☐ Man
 - ☐ Vrouw
2. Gezinssamenstelling
 - ☐ Alleenstaand
 - ☐ Alleenstaand met ... kind(eren)
 - ☐ Samenwonend
 - ☐ Samenwonend met ... kind(eren)
 - ☐ Getrouwd
 - ☐ Getrouwd met ... kind(eren)
3. Leeftijd
..... Jaar
4. Huidige woonsituatie
 - ☐ Huurwoning
 - ☐ Koopwoning
 - ☐ Verzorgingshuis/verpleeghuis
 - ☐ Anders, namelijk
5. Huidige werksituatie
 - ☐ In dienst van een werkgever
 - ☐ Eigen onderneming
 - ☐ Werkloos
 - ☐ Arbeidsongeschikt
 - ☐ Pensioengerechtigde leeftijd bereikt
 - ☐ Anders, namelijk
6. Neemt u deel aan een pensioenregeling? Ja/Nee

Beoordeel de volgende uitspraken:

7. Ik denk na over de financiële situatie op mijn oude dag.
 - ☐ Eens
 - ☐ Oneens
 - ☐ Niet van toepassing
8. Ik heb vertrouwen in het huidige pensioenstelsel* in Nederland.
M.a.w. ik verwacht met dit stelsel te bouwen aan een goede financiële situatie op mijn oude dag.

*In het Nederlandse pensioenstelsel zijn er drie mogelijkheden om pensioen op te bouwen (AOW, bedrijfspensioen en eventueel zelf sparen).

- ☐ Eens
 - ☐ Oneens
9. Ik houd het nieuws in de gaten wat betreft zaken die betrekking hebben op de financiële situatie op mijn oude dag. Denk hierbij aan wijzingen over onderwerpen zoals AOW, pensioen, zorgkosten etc.
 - ☐ Eens
 - ☐ Oneens

10. Als ik mijn pensioengerechtigde leeftijd heb bereikt, ben ik bereid betaald werk te verrichten om zo extra inkomsten te genereren.
- ☐ Eens
 - ☐ Oneens
 - ☐ Niet van toepassing
11. Ik lees de informatie die ik krijg van pensioenuitvoerders.
- ☐ Eens
 - ☐ Oneens
 - ☐ Niet van toepassing
12. Ik maak tijd vrij om mij te verdiepen in mijn pensioensituatie.
- ☐ Eens
 - ☐ Oneens
 - ☐ Niet van toepassing
13. U moet een keuze maken tussen onderstaande opties. Waar gaat uw voorkeur naar uit?
- ☐ Een hoger pensioen later, ook al moet u nu meer premie betalen
 - ☐ Een lager pensioen later, tegen een lagere premie
14. U moet een keuze maken tussen onderstaande opties. Waar gaat uw voorkeur naar uit?
- ☐ Langer doorwerken dan de huidige pensioengerechtigde leeftijd
 - ☐ Lager pensioen
15. Als ik mijn pensioengerechtigde leeftijd heb bereikt, verwacht ik
- ☐ Evenveel uit te geven als in mijn huidige situatie
 - ☐ Meer geld uit te geven dan in mijn huidige situatie
 - ☐ Minder geld uit te geven dan in mijn huidige situatie
16. Ik ben bereid om tijdens pensionering te verhuizen naar een ander huis om mijn *woonlasten te verlagen.
- ☐ Ja
 - ☐ Nee

*Onder het begrip woonlasten vallen alle lasten die te maken hebben met:
De rentelasten van uw hypotheek, de huur van uw woning, premies van uw levensverzekering voor de aflossing van uw huis, servicekosten, energiekosten, gas, water en licht, onroerendezaakbelasting en premies voor uw inboedel- en woonhuisverzekering

17. Ik verwacht dat een AOW- en eventuele pensioenuitkering voldoende financiële middelen verschaffen voor mijn oude dag.
- ☐ Ja
 - ☐ Nee
 - ☐ Niet van toepassing

Zo nee, denkt u erover na dit tekort aan te vullen?

- ☐ Ja
 - ☐ Nee
18. Als u uw pensioengerechtigde leeftijd hebt bereikt, ontvangt u een AOW-uitkering en eventueel een pensioenuitkering. Bouwt u in uw huidige situatie op andere manieren vermogen op voor uw oude dag?
- ☐ Ja

- Nee
- Niet van toepassing

Zo ja, op welke manier?

- Aflossen op hypotheek of lening
- Sparen in een spaarpotje
- Beleggen
- Aanvullend pensioen opbouwen
- Anders, namelijk

19. Denkt iemand met u mee over de financiële situatie op uw oude dag?

- Ja
 - Zo ja, wie?
- Nee
- Niet van toepassing

20. Zo nee, heeft u behoefte aan iemand die met u mee denkt over de financiële situatie op uw oude dag?

- Ja
- Nee
- Niet van toepassing

U hebt een eigen onderneming.

(Indien geen eigen onderneming, hoeft u onderstaande vragen niet in te vullen)

21. Werkt u aan de financiële situatie voor uw oude dag?

- Ja
- Nee
- Niet van toepassing

22. Zo ja, op welke manier?

- Oudedagsreserve
- Deelname pensioenfonds
- Deelname verplichte beroeps- of bedrijfstakpensioenregeling
- Banksparen
- Beleggen
- Lijfrente
- Vrijwillige voortzetting pensioenregeling bij eventuele voormalige werkgever
- Anders, namelijk

23. Ik wil mijn bedrijf verkopen en hoop hiermee mijn oude dag te kunnen financieren.

- Eens
- Oneens
- Niet van toepassing